

2. Uloga nogometa u integraciji punopravnih, ali marginaliziranih građana – integracija Roma

2.1 Uvod¹

Na prostoru jugoistočne Europe žive brojni Romi. Pripadaju brojnim romskim zajednicama, koje se razlikuju ovisno o zemlji podrijetla i vremenu doseljavanja, jeziku, običajima, religiji itd. (usp. Magazzini & Piemontese, 2019; Maksimović & Osmanović, 2017; Matras & Leggio, 2017; Avara & Mascitelli, 2014; Fraser, 1992). Romi su narod bez matične države. S obzirom na njihovu prisutnost u svim europskim državama prozvani su europska manjina,² transnacionalna manjina (*transnational minority*) i globalni građani (*global citizen*) (Sardelić, 2019). Budući da su socijalno najugroženija manjina, posljednja dva desetljeća Europska unija i njezine države članice provode brojne politike, inicijative i aktivnosti za poboljšanje njihova socijalnog položaja, uz istodobno očuvanje etničkog identiteta i integraciju. Posebno se izdvaja Desetljeće za uključivanje Roma (*Decade of Roma Inclusion*) (provedeno od 2005. do 2015. godine)³ i Okvir EU-a za nacionalne strategije integracije Roma (*The EU Framework for National Roma Integration Strategies*) o čemu su napisani brojni izvještaji, osvrti i analize (usp. Casa-Nova & Smith 2021; Catala-Oltra et al., 2021; Magazzini & Piemontese, 2019; Andor, 2018; Ciulinaru, 2018; Iusmen, 2018; Voiculescu, 2017; Matache, 2017; Mizsei, 2017; Dukic & Kukovec, 2015; Rezmuves & Kullmann, 2015; Curcic et al., 2014; Ram, 2014; Krauss, 2007; Xanthaki, 2005).

Znanstveni radovi o integraciji Roma često su fokusirani na socijalnu integraciju (Acton, 2018; Smith, 2018; Voiculescu, 2017; Tesar, 2015; Gabor & Rughinis, 2008), obrazovanje (Srđić & Cvjetičanin, 2012; Horvai, 2010; Gomboc Mrzlak, 2009; Messing, 2008; Hrvatić, 2005), obrazovanje i uključivanje na tržište rada (*labour market integration*) (Potočnik et al., 2020; Dincă & Luchęş, 2018; O

¹ Ovo poglavlje temelji se na objavljenom članku autorice pod naslovom "Football as a medium for (transnational) integration of the Romani people" u časopisu: Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku, 2024. godine, vol. 61, no 1, str. 95-110. Poglavlje je prošireno s dodatnom etnografskom građom i u skladu s time produbljenom analizom, te je dodana nova cjelina: Rasizam na nogometnim utakmicama.

² Parlamentarna skupština Vijeća Europe 1993. godine usvojila je Preporuku br. 1203 u kojoj se Rome navodi kao europsku manjinu. Više vidi: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2018-0447_HR.html; https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2018-0353_HR.html (pristup 16. 10. 2022.).

³ Dvanaest europskih zemalja sa značajnom romskom populacijom sudjelovalo je u akcijskom planu Desetljeće za uključivanje Roma 2005. - 2015. (u Hrvatskoj su korišteni nazivi Dekada za Rome ili Desetljeće). Svaka zemalja osmislila je plan s ciljem uklanjanja marginalizacije i diskriminacije Roma u područjima stanovanja, zdravstvene zaštite, zapošljavanja i obrazovanja (Curcic et al., 2014: 257).

Higgins, 2012; Gomboc Mrzлак, 2009; Cretan & Turnock, 2008; Zachos, 2006), analizira se suodnos rasizma i zapošljavanja (Maeso, 2015), uloga medija u socijalnoj integraciji (Ratković Njegovan, 2011). Pojedini radovi problematiziraju rodnu osjetljivost u nacionalnim strategijama integracije Roma u državama članicama Europske unije (Sanchís-Ramón et al., 2023), povezanost društvene nejednakosti, integracije i vjerskih praksi Roma (Di Giovanni, 2017; Križanić, 2012); analiziraju stereotipe koji proizlaze iz kulturnih obrazaca Roma (Maksimović & Osmanović, 2017).

Iako Romi, *de iure* imaju sva građanska prava, prema vlastitom mišljenju nisu integrirani niti u državama rođenja (Rajković Iveta, 2019). U znanstvenoj i stručnoj literaturi navodi ih se kao primjer za marginalizirane građane/državljanе (*citizenship margins*) (Sardelić, 2019; također vidjeti Ciulinaru, 2018; Avara & Mascitelli, 2014), često se promatraju i konstruiraju kao ‘Drugi’ putem rasnih i egzotizirajućih diskursa te ne uključuju u konvencionalne migracijske studije (Magazzini & Piemontese, 2019; Fekete, 2014).

Danas pojedini Romi žive sjedilačkim načinom života, ali mnogi i dalje prakticiraju brojne remigracije kroz suvremene oblike nomadskog načina života te ih možemo promatrati kao pomičnu mozaičnu zajednicu/e čiji se sastav neprestano mijenja s obzirom na porijeklo i vrijeme doseljavanja u neku sredinu (Ram, 2014; Stauber & Vago, 2007). Sve navedeno stvara granice između pripadnika Roma kao jednog naroda, odnosno članova jedne zajednice pa i u jednom mjestu, s druge strane ovakav način života pospješuje brojne translokalne i transnacionalne migrantske mreže i između romskih zajednica koje uključuju i starosjedilačko i doseljeno stanovništvo.

Dosadašnje studije analiziraju “odnos između transnacionalnih aktivnosti imigranata i veza sa zemljom podrijetla, s jedne strane, i ‘integracije’ u zemlji primateljici, s druge strane” (Mügge, 2016: 110). Ovo istraživanje nadilazi takve analize i u fokus stavlja transnacionalne aktivnosti i Roma koji su rođeni i žive u različitim državama (neovisno jesu li i migranti).

2.1.1. Ciljevi i teorijski okvir

Koristeći transnacionalnu istraživačku paradigmu (usp. Glick Schiller et al., 1992; Basch et al., 1994) u ovom poglavlju knjige cilj je istražiti transnacionalne sociokulturne aktivnosti i prakse Roma (nogometaša i pojedinaca, grupa kroz nogometne klubove, romske nogometne udruge građana), u stvaranju transnacionalnih polja, aktivnosti i izgradnju kohezije romskih zajednica unatoč granicama država, unutar i izvan Europske unije. Pri tom pažnju obraćam na ulogu kulture. Posebno se fokusiram na sociokulturnu dimenziju transnacionalizma (Mügge, 2016: 118), na organizaciju amaterskih nogometnih utakmica između različitih romskih zajednica i drugih suradnji s posebnim naglaskom na poznavanja romskog jezika.

Polazeći od teorijskih koncepata studija granica (*border studies*; usp. Arrighi & Stjepanović, 2019; Decimo & Gribaldo, 2017; Agier, 2016; Wilson & Donan, 2015) u ovome poglavlju/studiji slučaja analiziram ulogu nogometnih aktivnosti Roma u brisanju i prekoračenju granica (između romskih zajednica, Roma i većinskog stanovništva, međunarodnih i državnih institucija), pomicanju i potvrđivanju granica: fizičkih granica (prostornih, državnih, Europske unije), simboličkih granica (socijalnih i kulturoloških) u odnosu većinskog i manjinskog stanovništva, ali i između romskih zajednica. U konačnici, glavni cilj je istražiti integraciju kroz transnacionalne nogometne aktivnosti.

Moji sugovornici Romi imaju državljanstva država u kojima žive i sva politička prava koja im time pripadaju. Oni su *de iure* politički i pravno integrirani (usp. Rajković Iveta, 2019; Penninx, 2007), no unatoč tome, kao i većina Roma smatraju se najmarginaliziranijom manjinskom zajednicom. Često su izloženi diskriminaciji i rasizmu, a članovi većinskog stanovništva izražavaju socijalnu distancu prema njima (usp. Hellgren & Zapata-Barrero, 2022; Casa-Nova & Smith, 2021; Petre, 2021; Rašić et al. 2020; Magazzini & Piemontese, 2019; Iusmen, 2018; Fraser, 1992).

Budući da je integracijski proces iznimno kompleksan, ovdje propitujem (samo) ulogu nogometa u društvenoj koheziji, integraciji i socijalnoj inkluziji (usp. Pastore & Ponzo, 2016; Nieswand, 2008). Istražujem ulogu nogometa u institucionalnoj i socijalnoj dimenziji integraciji (usp. Esser, 2000). Zanima me može li nogomet umanjiti etnički separatizam i dokinuti granice paralelnih zajednica i društava (ibid.). Istražujem integraciju u etničku romsku zajednicu na lokalnoj i transnacionalnoj razini, ponad granica država i granica Europske unije. Nadalje, istražujem u kojoj mjeri bavljenje nogometom utječe na uzlaznu socijalnu pokretljivost (za koju je potrebno obrazovanje), a što u konačnici dovodi do lakšeg pristupa tržištu rada i socijalno-ekonomske dimenzije te interakcijske dimenzije integracije (usp. Esser, 2001: 16, prema Penninx & Garcés-Mascareñas, 2016: 13). U migracijskim studijama ovo je prepoznato kao tzv. pluralni model integracije – u imigrantsku (odnosno etničku) zajednicu i u društvo primitka (u ovom slučaju Roma u većinsko društvo) (usp. Stepick & Dutton Stepick, 2010; Vermeulen, 2010; Esser, 2000). Integracijske programe najčešće osmišljavaju pripadnici društva domaćina stoga je posebnost ovog istraživanja što se analizira kako sami Romi provode integraciju pripadnika svoje tj. svojih romskih zajednica.

U Uvodu knjige, odlomku 1.2. *Pregled dosadašnjih istraživanja i ciljevi knjige*, vidljivo je da se u ranijim istraživanjima fokus stavljao na istraživanje integracije imigranata u društva prijema. Ovim istraživanjem proširuje se fokus promatranja integracijskog procesa kod imigranata i istražuje ulogu nogometa u integraciji punopravnih državljana, dakle domicilnog manjinskog stanovništva s naglaskom na propitivanju podjela u društvu koje “proizlaze iz trajnih društvenih i ekonomskih nejednakosti” (De Martini & Caudwell, 2021: 2).

2.1.2. Izvori i metodologija

Poglavlje se temelji na kvalitativnom etnološkom i kulturnoantropološkom terenskom istraživanju (usp. Silverman, 2016). Multilokalnom etnografijom (*multi-sited ethnography*) (Marcus, 1995), istraživanje sam provodila na više lokaliteta na području Hrvatske (Zagreb i okolica, Bjelovar, Međimurje, Sisak), Srbije (Beograd, Leskovac) i Slovenije (Pušča, Murska Sobota), od ožujka 2019. godine do svibnja 2022. Ovakvim pristupom rad nadilazi granice metodološkog nacionalizma (Martins, 1974 prema Chernilo, 2007).

Najveći dio istraživanja provodila sam na različitim događanjima u više hrvatskih gradova povodom obilježavanja Svjetskog dana Roma 8. travnja.⁴ Tada su svake godine organizirani kampovi nacionalnih manjina za djecu i nogometni turniri za odrasle.

Istraživanje sam provodila metodom promatranja (Boccagni & Schrooten, 2018) na pet nogometnih kampova nacionalnih manjina (prvi je bio 2014., a do završetka ovog istraživanja održano ih je 20). Kampovi su organizirani u različitim gradovima i mjestima (Varaždin, Slavonski Brod, Gunja, Osijek, Sesvete), svaki u trajanju od dva dana (slika 1). Organizirala ih je udruga Svjetska organizacija Roma u borbi protiv diskriminacije, rasizma i siromaštva (dalje u tekstu Svjetska organizacija Roma (slika 2) uz financijsku potporu Hrvatskog nogometnog saveza i UEFA-e (*Union of European Football Associations*) najviše rangirane nogometne organizacije u Europi zadužena za nogomet.⁵ Na svakom kampu, edukativno-sportskom druženju, sudjelovalo je oko stotinjak djece pripadnika različitih nacionalnih manjina uključujući Rome, djeca hrvatske etničke pripadnosti te djeca s invaliditetom. Dječaci i djevojčice, pomiješani u grupe s licenciranim trenerima trenirala su i igrala nogometne utakmice s ciljem da neovisno

Slika 1: Plakat za nogometni kamp nacionalnih manjina, Gunja 2021., Arhiv.

⁴ Vidi više: <https://hns-cff.hr/news/23958/delegacija-hns-a-avelicala-proslavu-obljetnice-51-svjetskog-dana-roma/> (pristup 20. 5. 2022.).

⁵ Vidi više: <https://hns-cff.hr/info/vijesti/?cid=141&pg=1> (pristup 20. 5. 2022.).

o razlikama, etničkoj pripadnosti i boji kože surađuju kao tim. Kampove su podržala tijela državne uprave nadležna za sport, mlade i socijalnu politiku.

Na turnirima su igrale različite nogometne momčadi sastavljene od odraslih muškaraca, a na nekoliko utakmica sudile su sutkinje. Uvijek je igrala reprezentacija Roma iz Hrvatske, dok su se ostale momčadi mijenjale. Godine 2019. turnir pod nazivom: Festival nogometne tolerancije „Loptom zajedno u različitosti“ održan je u Sesvetama. Na njemu je igralo više momčadi: momčad sastavljena od izbjeglica - tražitelja supsidijarne i međunarodne zaštite, odnosno azila u Republici Hrvatskoj, beskućnika, osoba s oštećenjima sluha, novinara i policajaca. Nakon nogometnog turnira, drugi dan održana je međunarodna konferencija, IV. Europska konferencija nacionalnih manjina „Reci ne! Govoru mržnje, nasilju i rasizmu na sportskim terenima, školama i društvu“ na kojoj su, osim Roma iz Hrvatske, sudjelovali predstavnici Roma iz Slovenije i Srbije. Tom prigodom, organizatori – Svjetska organizacija Roma iz Hrvatske, predstavila je dokumentarni film koji su snimili iz materijala nastalih tijekom održanih nogometnih kampova nacionalnih manjina u Hrvatskoj. Nakon gledanja filma, nastavljena je diskusija i predavanje organizatora popraćeno fotografijama koje tematiziraju problematiku svakodnevnog života Roma (slika 3). Uslijedili su paneli o diskriminaciji, rasizmu i netrpeljivosti na kojima su sudjelovali predstavnici Roma iz navedenih država. U zaključnoj diskusiji cilj je stavljen na angažiranje pripadnika romske nacionalne manjine na lokalnim razinama s naglaskom na rješavanje problema, važnosti povezivanja, suradnje i zajedničkim međudržavnim prijavama za međunarodno financiranje nogometnih aktivnosti u cilju smanjivanja marginalizacije, te poticanja inkluzije i integracije u većinsko društvo.

Slika 2: Svjetska organizacija Roma u borbi protiv diskriminacije, rasizma i siromaštva.

Slika 3: IV Europska konferencija nacionalnih manjina, Toti Dedić, Sestve 2019. Snimila M. Rajković Iveta.

Godine 2020. Svjetski dan Roma obilježen je turnirom „Loptom protiv mržnje, nasilja, diskriminacije i siromaštva u Vukovaru“, no na njemu nisam sudjelovala (slika 4).

**POZIVNICA
HRVATSKI NOGOMETNI SAVEZ**

SVJETSKI DANI ROMA 7.-8.4.2020.

1971 VUKOVAR LONDON

LOPTOM PROTIV MRŽNJE, NASILJA, DISKRIMINACIJE I SIROMAŠTVA

NOGOMETNA REPREZENTACIJA ROMA I PRIJATELJI

POKROVITELJI: GRAD VUKOVAR I VUKOVARSKO SRIJEMSKA ŽUPANIJA

**1. BRANITELJI VUKOVARA
2. NOGOMETNE ZVIJEZDE VUKOVARA
3. SELEKCIJA NOGOMETAŠICA
VUKOVARSKO SRIJEMSKA ŽUPANIJA
4. SELEKCIJA ROMA IZ BIH, SRBIJE I SLOVENIJE**

**HUMANA DONATORSKA VEČER
SPORTSKO NOGOMETNO KULTURNO
DRUŽENJE SVIH UZVANIKA**

**RADUJEMO SE VAŠEM DOLASKU
ORGANIZATOR: SVJETSKA ORGANIZACIJA ROMA I
NOGOMETNA AKADEMIJA MANJINA HRVATSKE**

Slika 4: Pozivnica za obilježavanje Svjetskog dana Roma, Vukovar, 2020. Arhiv.

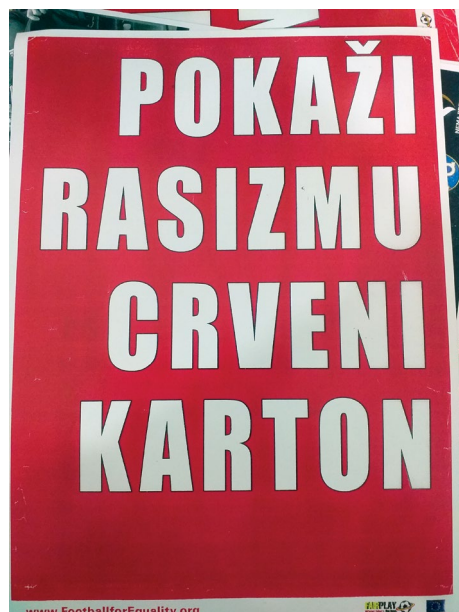

Slika 5: Izložba fotografija, Dan Roma 2021. Sesvete. Snimila M. Rajković Iveta.

Godine 2021. obilježena je 50. godišnjica Svjetskog kongresa Roma, održanoga u Londonu 1971. godine. Prvi dan tog kongresa obilježava se Svjetski dan Roma. Tada su različite romske zajednice dogovorile zajedničko ime 'Romi', službenim jezikom proglasili *romani čhib*, usvojili odluku o prihvaćanju romske zastave i himne itd. Taj dan najvažnija je prekretnica u povijesti Roma i početak međunarodne borbe za njihova prava.⁶ Zbog pandemije COVID-a 19 tijekom 2021. godine broj sudionika na obilježavanju Svjetskog dana Roma bio je ograničen. U Sesvetama je odigran nogometni turnir na kojem su osim reprezentacije Roma sudjelovali reprezentacija sportskih novinara i momčad Novi susjedi⁷ te je postavljena izložba pod nazivom: „Prva svjetska romska nogometna izložba“ u okviru koje su prikazane fotografije s ranijih nogometnih kampova i reportaže iz različitih novina koje su popratile ova događanja (slika 5). Godine 2022., uz ponovljene izložke prve izložbe, dodani su

⁶ Vidi više: <https://romi.hr/fokus/hrvatska/50-godina-medunarodnog-romskog-pokreta> (pristup 20. 5. 2022.).

⁷ Neformalna nogometna momčad „Novi susjedi“ okuplja izbjeglice s ciljem njihove integracije u Hrvatskoj kroz nogometne aktivnosti. Rezultat je projekta kojeg provode Hrvatski nogometni savez i Centar za kulturu dijaloga, a koji financijski podržava UEFA. Više vidjeti na <https://hns.family/vijesti/25002/uspjesno-provodjenje-projekta-novi-susjedi/>; <https://budiponosan.hns-cff.hr/news/25002/uspjesno-provodjenje-projekta-novi-susjedi/> (pristup 19. 10. 2022.).

Slika 6 a, b, c: Izložba fotografija, Dan Roma 2022. Sestvete. Snimila M. Rajković Iveta.

novi materijali i postavljena je izložba nazvana „Druga svjetska nogometna izložba Roma Pape Franje Fratelli Tuti i prijatelji 2022.“ (slike 6 a, b i c). Ovom prigodom odigrana je utakmica između reprezentacije Roma i NK Nura,⁸ te je održan okrugli

⁸ NK Nur djeluje u Zagrebu od 2000. godine. Osnovali su ga članovi zagrebačke Islamske zajednice. Kazivači su objasnili da danas okuplja brojne nogometaše islamske vjeroispovijedi (Bošnjake iz Bosne i Hercegovine koji su doseljavali u Hrvatsku tijekom jugoslavenskog razdoblja i danas pripadaju bošnjačkoj nacionalnoj manjini u Republici Hrvatskoj, suvremene izbjeglice koji su u Hrvatskoj dobili međunarodnu zaštitu) te druge igrače neovisno o etničkoj i religijskoj pripadnosti i boji kože.

stol na kojem se govorilo o važnosti integracije Roma uz pokazivanje fotografija o provedenim aktivnostima, organiziranim dječjim kampovima s posebnim naglaskom na gostovanja reprezentacije Roma kod Pape Franje. Na okruglim stolovima uz Rome iz različitih hrvatskih mjesta sudjelovali su predstavnici državnih, lokalnih i sportskih organizacija.

Na svakom događanju organizatori su isticali pojedince i organizacije koje su im pomagale u ranijim razdobljima, a najzaslužnijima su dodjeljivane 'romovnice' (slika 7). Romovnica je plaketa koja označava simbolično priznavanje pripadnosti romskoj zajednici. Dodjeljuje ju udruga Svjetska organizacija Roma iz Hrvatske.

Slika 7: Romovnica. Snimila M. Rajković Iveta.

Na navedenim događanjima protokol promatranja stavila sam na interakcije različitih romskih zajednica i pojedinaca. Osim promatranja i rađenja etnografskih bilješki na kampovima, turnirima, okruglim stolovima i konferencijama koristila sam metodu brzoga etnografskog prikupljanja podataka (*rapid ethnographic assessment*) (Sangaramoorthy & Kroeger, 2020: 3-4). Prikupljala sam osnovne podatke, uzela kontakte od potencijalnih kazivača iz različitih mjesta i država koje sam naknadno kontaktirala i dogovorila polustrukturirane intervjuje s ciljem dobivanja etnografske građe o njihovim življenim iskustvima.

Budući da su događanja trajala po dva dana, dio intervjuja provodila sam u pauzama između utakmica, prije ili nakon samih događanja. Otvorene razgovore vodila sam i tijekom zajedničkih ručkova na koje sam bila pozvana. Polustrukturirane intervjuje napravila sam s Romima koji žive u: Republici Hrvatskoj, Republici Sloveniji i Republici Srbiji. Dio ih je rođen u navedenim državama, a dio je doselio iz Bosne i Hercegovine tijekom razdoblja Jugoslavije. Do devedesetih godina 20. stoljeća većina je živjela u različitim jugoslavenskim republikama i pokrajinama, lako su i često migrirali na druga područja budući da je bila riječ o unutarnjim migracijama. Raspadom Jugoslavije, osamostaljenjem republika i stvaranjem novih država Republike Slovenije, Republike Hrvatske itd. – ove unutarnje migracije postajale su međunarodne migracije. Migracije su svakako otežane stvaranjem granica Europske unije, kada su Republika Slovenija i Republika Hrvatska postale nje-

zine članice (za razliku od ostalih država, bivših jugoslavenskih republika). Nedugo zatim uspostavljena je i shengenska granica⁹ između Slovenije i Hrvatske.

Polustrukturirane intervjuje provela sam s osam bivših nogometaša koji su danas treneri i/ili voditelji romskih sportskih udruga, odnosno aktivisti (tri u Sloveniji, tri u Hrvatskoj i dva u Srbiji). Gospodina Tofka Dedića *Totija*, predsjednika Svjetske organizacije Roma iz Hrvatske prvog sam upoznala preko vodstva Hrvatskog nogometnog saveza, a on me je upoznao s drugim Romima. Na samim događanjima upoznavanje je bilo i spontano, jedni su me upoznavali s drugima. Sve kazivače trenere i/ili aktiviste upoznala sam u Hrvatskoj i susretala na minimalno dva događanja tijekom istraživanog perioda, a pojedini su bili i na svim događanjima. Jednom sam bila u Sloveniji i jednom u Srbiji. Intervjue s aktivistima provodila sam na više lokaliteta i u više navrata, u različitom opsegu trajanja od 20-ak minuta do 80 minuta. Cilj je bio saznati njihova iskustva, posebno organiziranje nogometnih aktivnosti u svrhu integracije. Svi su aktivni u uključivanju romske djece u nogomet i kroz nogometne klubove i kampove provode integraciju.¹⁰ Nestrukturiranim intervjuima, prikupljala sam građu od petnaest Roma nogometaša prije ili nakon treninga i utakmica. Intervjui s nogometašima trajali su kratko, od nekoliko minuta do 20-ak minuta, no također su se dopunjavali tijekom događanja i od susreta do susreta. Katkad je bila buka ili je više nogometaša govorilo u isti glas i nadopunjavalo se, stoga sam radila i terenske bilješke, te prilikom drugog susreta radila dopunsko i kontrolno istraživanje. Cilj je bio saznati zašto igraju nogomet, njihova iskustva doživljaja diskriminacije, je li im i kako nogomet poboljšao uključivanje u romsku zajednicu i većinsko društvo. Intervjuirala sam i franjevca koji je na službi u župi u okolici Seseva budući da je dolazio na većinu događanja i upoznat je s aktivnostima. Zanimalo me je kako on vidi ulogu nogometa i samih Roma u integracijskom procesu, koje izazove i pomake uočava tijekom vremena.

Pored navedenoga, na kraju istraživanja, dobila sam na korištenje cijelu arhivu nekoliko romskih nogometnih udruga iz Hrvatske, svima je predsjednik isti kazivač, Toti Dedić.¹¹ Na većini događanja (uz jednu novinarku) bila sam jedina žena. Kazivači su prema meni bili otvoreni, a povjerenje se povećavalo sa svakim mojim dolaskom na nove aktivnosti. Osim na prvom, na svim ostalim događanjima tj.

⁹ Schengen označava europsko područje bez provjera na državnim granicama. Do 1. siječnja 2023. godine, kada je Republika Hrvatska ušla u zonu Schengena, granica Schengena je bila između Republike Hrvatske i Republike Slovenije. Više vidi: <https://www.europarl.europa.eu/topics/hr/article/20180216STO98008/schengen-prosirenje-europe-bez-granica> (pristup 19. 10. 2022.).

¹⁰ Kazivanja su anonimizirana, osim s predsjednikom udruge Svjetska organizacija Roma. U dogovoru sa sugovornicima, iskaze ću označavati njihovom ulogom (trener, aktivist, nogometaš; budući da su neki kroz višegodišnje karijere imali sve tri uloge, prilikom prvog spominjanja i citiranja kazivača navesti ću ih sve, a kod narednih citiranja onu vezanu uz citat), godinom rođenja i gradom djelovanja. Transkripti su citirani na jezicima i govorima kako su kazivači govorili.

¹¹ Prilikom korištenja dokumenata iz tog arhiva, navest ću Arhiv, naziv dokumenta i datum.

terenskim istraživanjima dio sudionika znala sam od ranije. Prije dolaska na teren najavljivala sam im se i oni su me rado prihvaćali i upoznavali s drugima. Mislim da je moja pojava, žene među Romima, pobuđivala znatiželju pa su mi neki i sami prilazili, primjerice dok sam razgovarala ili intervjuirala jednog nogometaša, prišao bi nam drugi i uključio se u razgovor. Moje prisustvo smatrali su podrškom i promocijom njihova rada. Od druge godine istraživanja, na okruglim stolovima i konferencijama organizatori su me zamolili da, nakon pozdravnih govora i ja javno pozdravim sudionike i predstavim istraživanje, što sam radila i za što sam dobivala veliki pljesak i odobravanje. Budući da su sva događanja bila medijski popraćena, organizatori su također tražili da predstavim svoj rad i rezultate medijima, što sam također prihvaćala. Sve ovo mi je olakšalo istraživanje jer se nisam trebala dodatno pojedinačno predstavljati. Svi su vrlo rado i otvoreno sa mnom razgovarali, te su i oni mene ispitivali i o istraživanju i o privatnim stvarima iz života. Budući da su neka događanja trajala, osim po dva dana, i vikendima, nekolicinu Roma zanimalo je tko mi suprugu kuha dok me nema, imam li djece i tko brine za njih dok sam ja tu na utakmici i sl. Odgovore sam okretala na šalu, poput da sam suprugu poslala punicu i sl. I prije nego bih pojedine kazivače tražila kontakt za nastavak intervjuja, oni su tražili moj kontakt mobitela i imam li profil na društvenoj mreži Facebook te možemo li biti prijatelji. Razočaralo ih je kada sam rekla da nemam profil, na što su redovito uz smijeh komentirali: „Što“ ili „A gazda ne da!?“ Misleći na mog supruga. Na moje protupitanje, opet uz smijeh imaju li njihove supruge profil, nekolicina je rekla, također uz smijeh, da neke nemaju niti mobitel i da im ne treba. Izmjena kontakata se također pokazala korisna u istraživanju jer su mi redovito na WhatsApp slali informacije o događanjima, fotografije, informacije iz medija i sl. Budući da sam kroz svoja istraživanja propitivala i o integraciji djevojčica, za koje sam primijetila da su prisutne na kampovima do viših razreda osnovne škole, no ne i starije, svoje kazivače pitala sam jesu li djevojke i žene Romkinje zainteresirane za nogomet. Dobivala sam načelne odgovore da treba biti ravnopravnost, ali da je to teško postići u romskim obiteljima.¹² Nakon mojih neformalnih propitivanja rodnih uloga primijetila sam da su organizatori odabirali starije djevojčice da daju izjave televizijskim ekipama, a u pozdravnim govorima naglašavali: „Treba se boriti protiv obiteljskog nasilja, da ne bude nasilja među romskom populacijom...“ (aktivist, r. 1956., Zagreb)

¹² Jedini podatak o istaknutoj nogometašici Romkinji potvrđen je u Srbiji: „Postoje djevojčice koje igraju tako dobro fudbal da ja slobodno mogu da kažem da igraju možda bolje od nekih muškaraca... Mi radimo na tome. Žao mi je što Nataša Petrović nije mogla da prisostvuje danas ovde sa nama, to je jedina Romkinja koja je trener reprezentacije Srbije U13 i naš saradnik, naša koleginića, naš deo stručnog štaba ima... Trenira ženski fudbalski klub ... ona je svojevrremeno igrala Ligu šampiona u tom ženskom fudbalu, bila je reprezentativka Republike Srbije.“ (aktivist, r. 1980., Beograd)

U ovom radu koristila sam dio etnografske kvalitativne građe¹³ primjenjujući „temeljnu metodu kvalitativne analize“ (Braun & Clarke, 2006: 4) pomoću koje sam identificirala (induktivno - *bottom up*), selektirala (prema tematskim kodovima), strukturirala i analizirala prikupljene podatke u četiri tematske kategorije: Romi ili granice romskih zajednica, Rasizam na nogometnim utakmicama, Nogomet u funkciji integracije, Integracija i transnacionalni procesi ili nadilaženje i brisanje granica.

2.2. Romi ili granice romskih zajednica

U istraživane države Romi su doseljavali od 14. stoljeća do danas iz područja istočne i jugoistočne Europe, s velikim migracijskim valom iz Rumunjske preko Mađarske (19. stoljeće). Tijekom 20. stoljeća (razdoblja SFR Jugoslavije) brojni Romi iz Kosova i Makedonije migrirali su prema Srbiji i Bosni i Hercegovini pa odatle prema Hrvatskoj i Sloveniji, ili izravno u Hrvatsku i Sloveniju. Danas u istraživanim državama žive različite romske zajednice npr. Koritari, Kalderaši, Bajaši, Lovari, Gurbeti, Čergari, Kaloperi, Kanjari, Arlije itd. što potvrđuju moji kazivači i literatura (usp. Sardelić, 2019; Liégeois, 2007; Stauber & Vago, 2007). Samo nekoliko kazivača znalo je navesti razlike i nazive romskih zajednica u Hrvatskoj, te objasniti kojoj zajednici oni pripadaju:

Baš ovi Romi Bajaši, to su Romi iz Rumunjske (...) Lovari su... čistokrvni hrvatski Romi, pa imate ličke Rome, koji su isto autohtoni Romi... To je onaj dio kod Gospića, pa od Gospića onaj dio dolje ... čistokrvni, to su u biti autohtoni Romi, koji su kao Lovari... imate u Istri isto neke... Mi smo inače iz Bosne, mi smo Čergaši. Znači nas ima Čergaša, Kalopera, ima Kanjara... Kanjari su Romi iz Srbije. Lovari su iz Bjelovara tamo onaj dio. (nogometaš, aktivist, r. 1971., Zagreb)

Mi smo integrirani Romi, zovemo se Kaloperi... od svog postojanja i života imali su svoju adresu, kućni broj, pošto smo se mi normalno mješali sa svim vjerama ... (sklapali brakove op.a.) moji djedovi i pradjedovi su bili nakupci konja. Bavili smo se poljoprivredom, stočarstvom, trgovinom... moja obitelj u Zagreb je došla iz Bosanske Gradiške. (aktivist, r. 1956., Zagreb)

I u jednom zagrebačkom naselju, Kozari Boku žive Romi iz Srbije i Bosne i Hercegovine. Prakticiraju različite religije i običaje, no s desetljećima suživota granice između njih polako nestaju:

¹³ Osim u ovom poglavlju, koje je proširena verzija već spomenutog članka, dio građe i to samo s prve godine istraživanja koristila sam u radu koji sam objavila pod naslovom: „Državljanstvo vs. integracija: iskustva visokoobrazovanih Hrvata iz Venezuele i Roma nogometaša“, 2019. godine u časopisu *Studia ethnologica Croatica*, broj 31. Taj rad nije integriran u ovo poglavlje, već je citiran kao i drugi radovi.

Mi imamo dosta tih običaja. Imamo dosta Roma koji su nakon rata preselili iz tih krajeva di su pogođeni, došli su u Hrvatsku i tu su se sad ustanili i imaju svoje kuće i ženimo se između sebe. Ima između muslimana i katolika, imamo i katolkinje Romkinje, ne-Romkinje... Sve zavisi od odgoja. Netko drži do tih običaja, di drže svoju tradiciju i onda ne žele druge nacije nego žele imati samo svoje. (nogometaš, aktivist, r. 1971., Zagreb)

Kazivači ističu da su nova doseljavanja u romska naselja prisutna i danas, da postoje velike razlike među zajednicama s obzirom na mjesto porijekla i vrijeme doseljavanja te da je uloga nogometa važna za koheziju zajednice:

U ovo podneblje dolaze (Romi) iz različitih kultura, ima tu i dosta problema između njih, nije to sve bajno. U Slavanskom Brodu gdje ja živim ... ima jedno romsko naselje ... Krajiška ulica, i tu ima oko 3500 Roma i sad tu dolaze Romi iz Rumunjske i iz Srbije i sada to nije ista kultura. Ovi su naučili živit jednim životom, vi drugim životom, najveći problem. (...) nogomet ih povezuje, nema (smijeh) kada dođu kod nas svi moraju bit isti. Znaju što trebaju s loptom, tu nema sukoba ko u naselju. (trener, aktivist, r. 1961., Slavonski Brod)

Kazivači su dalje naglašavali, da nogomet ima veliku ulogu u svim sferama života. Da djeca koja imaju strukturiran dan, obaveze na treninzima nemaju vremena za biti na ulici po romskim naseljima i ulaziti u konflikte:

Znači on je biro zdrav život, dobar život, da ne prodaje drogu, da nije pijanac, ne drogi, ne pijanstvu, ne drugim stvarima koje nisu u društvu normalne. Jer društvo treba nama pomoć, a mi društvu... Jer kažem, šta je ovo društvo po meni pomoglo? Pa mi smo si sami pomogli (...) Treniraju u klubovima gdje igraju u svom klubu, otušira se i dođe kući, ide sutra u školu... Jel on ima vremena za svoje naselje? A u naseljima je tarapana. Ljudi bez ikakvih uslova žive. Nemaju dom, nemaju ovo, ono ... normalno da dolazi do konflikta. (aktivist, r. 1956., Zagreb)

Iako postoje brojna romska naselja u kojima žive samo Romi, u ponekima žive i drugi narodi. Kao primjer kazivači su naveli selo Pušča u Sloveniji koje se smatra većinski romskim:

U njemu osim Roma, oko 900 (stanovnika op.a.), tu žive Srbi, Hrvati, Slovenci, muslimani (misli na današnje Bošnjake, op.a.), Cigani iz Srbije, iz Hrvatske... Jedna se zaljubi u Srbina, dođu onamo, ožene se i tako... Tako da sve nacije mi u ovom selu imamo. (nogometaš, aktivist, r. 1946, Murska Sobota)

Istraživanje također pokazuje da su i danas kod pojedinih Roma prisutne brojne privremene migracije, kao što je pojasnio kazivač franjevac (r. 1965., Bosna i Hercegovina) praksu u svojoj župi u okolici Sesveta:

Oni su selilački, nema ih pa ima. Ja pitam ovu jednu šta je došla: ‘Pa gdje ste vi, nema vas godinu dana?’ Kaže: ‘Bili smo kod rodbine negdje u Međimurju.’, ‘Pa godinu dana?’ Kaže: ‘Godinu dana’. Onda idu i Italiju, tamo rade, bar pet-šest familija, onda vidim samo kada tu i tamo neko dođe po humanitarne potreštine.

Ove migracije svakako pospješuju translokalne i transnacionalne procese unutar romske populacije. Romi usvajaju elemente sredine u kojoj su duže tj. najduže vrijeme stanovali. Raznih su vjeroispovijedi (najviše islamske, katoličke i pravoslavne) što kazivači navode i kao najveće razlike koje se reflektiraju na običajne prakse. Kazivači su se samoinicijativno opravdavali da oni više ne prakticiraju neke, kako su rekli „loše“, običaje i kao primjer navodili maloljetničke dogovorene brakove koje, kako su objasnili prakticiraju Romi - suvremeni imigranti u Hrvatskoj i Sloveniji islamske i pravoslavne vjeroispovijedi s Kosova, Makedonije, Bosne i Hercegovine i južne Srbije (usp. Rajković Iveta, 2019: 168).¹⁴ Nadalje, posebno su isticali i vrijednosne norme između romskih zajednica temeljene na tradicijskoj kulturi i razlikama u mentalitetima. Isticali su „plemenski mentalitet“ s kojim povezuju sklonost tučama i jaki patrijarhat.¹⁵ Svi su naglašavali da se od „upotrebe mobitela i interneta“ gubi romska kultura i da nestaju prenošenja ‘tipičnih’ romskih znanja i zanimanja, poput glazbenika i žena koje proriču budućnost (usp. ibid. 169):

Danas se gubi romska tradicijska kultura. Koje Cigansko dete ne voli zabiti gol? Pa toga nema na svetu... E jedino je razlika u glazbi... Nema više, što je bilo, ono je izumrlo... A ovi mladi, umesto da se uče ili da su se učili, rade s majkama idu po kontejnerima da tamo traže nešto, šta ja znam, i to je velika greška (...) Taj stari običaj izumira. Na primjer, prije 20, 30, 40 godina mi smo imali u ovom selu sigurno 30 *bedeževaoka* (gataru op.a.). Toga više danas nema. Naša kultura je samo se kaže za Dan Roma, da ima neki kulturni program i to, malo muzika i Đelem Đelem (romska himna, op.a.) i sve se priča malo i to... (nogometas, aktivist, r. 1946., Murska Sobota)

Unutar obitelji najviše govore mješavinu slavenskih jezika i romski jezik, odnosno dijalekte. Iz literature saznajemo da se na istraživanom prostoru govori na nekom od dijalekata romskog jezika (*romaní čhib*, *romané/sl*), *ljimba d' bjaš* (jedan od rumunjskih dijalekata (*vlox-dijalekti*), ali i albanski, rumunjski itd. (Liégeois, 2007: 45-59).

Zanimalo me kojim jezikom se moji sugovornici sporazumijevaju prilikom dogovaranja domaćih i međunarodnih utakmica (surađuju s Romima iz Mađarske,

¹⁴ O maloljetničkim brakovima u Srbiji više vidi: *Dečiji brakovi u romskoj populaciji u Srbiji*, UNICEF, Etnografski institut SANU, Romski ženski centar BIBIJA, Beograd 2018. file:///D:/Users/korisnik/Downloads/Deciji_brakovi_u_romskoj_populaciji_u_Sr.pdf

¹⁵ Koliko je tradicijska kultura važna u životu Roma također vidjeti: Maksimović & Osmanović, 2017.

Italije i Češke) i tu sam dobila čitav raspon odgovora, od romskih jezika (stariji Romi kasne 50. godine života na više), mješavinama hrvatsko-srpskog-bosanskog i slovenskog jezika do engleskog (sugovornici u 20-im i 30-im godinama života):

Naš romski jezik je jedan jedini i univerzalan, tako da... Postoje razlike, ali (...) Rom iz Češke, Rom iz Srbije, Rom iz Japana na romskom se razumeju (...) (aktivist, r. 1980., Beograd)

A različito, a ako ništa ne 'jde onda engleski (smijeh). Neke (Rome) ne možete razumjet... neki pričaju ovako, neki onako, neke razumijem neke ne. Jer ima ih pet-šest kategorija i ne možete vi to pohvatat sve (...) A svakako, ali kad je ... nešto ozbiljno onda engleski, al to onda neki malo obrazovaniji (koga vode kao prevoditelja op.a.), a inače se snalazimo rukama i nogama (smijeh). (trener, aktivist, r. 1961., Slavonski Brod)

Svi su isticali velike razlike između Roma pa i da neki zbog govora nisu Romi:

Razlika je velika... na primjer ova di je Varaždin... Tu imamo Rome koji su Bajaši, koji se izjavljavaju kao Romi. Ja mogu u svoje ime reći: 'Ok, oni jesu Romi, ali ne pričaju romski jezik.' - nego pričaju bajaški jezik, di ja smatram da oni Romi, koji ne pričaju romski jezik, da to nisu Romi... Jer romski jezik je, po pravilu, *romani čhib* i u tome se radi razlika. Srpski Romi, muslimanski Romi i katolički Romi pričaju tim 'romanići'. (nogometaš, aktivist, r. 1971., Zagreb)

Odgovor na pitanje mogu li se oni, Romi iz NK Paraga (Međimurje) sporazumijevati s Romima iz Mađarske, kod kojih su bili na gostovanju, glasi: „Možemo, zavisi kak, nekak se razumemo, neko priča bajaški, neko rumunjski, neko ko (organizator turnira, Rom, op.a.) i ja sad.“ (nogometaš, r. 1972., Međimurje)

Tijekom istraživanja Romi na moja pitanja postavljena na hrvatskom jeziku odgovarali su na mješavini bosanskog, hrvatskog, srpskog i slovenskog jezika pa i romskim riječima koje često koriste istodobno u jednoj rečenici, no zbog manjka obrazovanja ne znaju kojim jezikom govore kao što potvrđuje ovaj primjer grupnog razgovora s nekoliko nogometaša iz (okolice Čakovca):

K1(kazivač/nogometaš): Dok smo kod kuće (i u selu) pričamo malo bajaški, malo rumunjski, kako ko svoje priča, a dok samo vani onda se držimo reda, pričamo hrvatski.

Kako ste pričali kada ste bili u Bosni i Hercegovini?

K1: Ovaj jezik, baš rumunjski ... sad pričamo rumunjski, ne.

Vi i ja? (iako pričamo hrvatski)

K1: Da.

K2 (kazivač/nogometaš): To je bosanski, svaka država ima svoj jezik. ... u Hrvatskoj recimo mi sa Romima u Slavonskim Brodu, Zagrebu i Sisku se ne razumemo.

Odakle su oni?

K3 (kazivač/nogometaš): Iz različitih naselja, oni su iz Zagreba, oni iz Broda (kazivač pokazuje na svoje suigrače, različite grupice po dva tri Roma, udaljenih od nas nekoliko metara koji čekaju da počne utakmica).

Slika 8: Nogometni turnir, Svjetski dan Roma 5. travnja 2019., Sesvete, snimila M. Rajković Iveta.

Slika 9: Nogometna reprezentacija Roma, 5. travnja 2019., Sesvete, snimila M. Rajković Iveta.

Početak utakmice svi nogometaši istrčali su na teren i igrali u istoj momčadi Hrvatske reprezentacije Roma (slike 10 a i b). Sastav romske reprezentacije mijenjao se od utakmice do utakmice na način da organizator svaki put pozove nekoliko igra-

Slika 10 a i b: Nogometni turnir, Svjetski dan Roma 8. travnja 2021., Sesvete, snimila M. Rajković Iveta.

ča iz tri do četiri sela ili grada. Promatranjem se uočava da se komunikacija među njima povećava od zagrijavanja, preko poluvremena, a najbolja je na druženjima nakon utakmice. U poluvremenu i nakon utakmice družili su se i zajedno objedovali razgovarajući na mješavini hrvatskog i drugih slavenskih jezika.

2.3. Rasizam na nogometnim utakmicama

Nogometaši Romi tijekom svoje nogometne karijere često su bili izloženi rasizmu i raznim verbalnim ispadima publike i igrača drugih momčadi. Vlastite primjere iznijeli su nogometaši:

Gledajte, u početku, kada sam ja prvi puta došao u Muru na trening, svi su me gledali, moji vršnjaci, djeca, kao i šaptali: 'Gledaj to je Cigo, to je Cigo, Cigan', a ja sam u sebi mislim što da prekinem, da ne slušam tu diskriminaciju da prekinem, da idem dalje. Ali meni je hvala Bogu, dragi Bog dao toliko talenata da sam ja to sve preslušao. Mene ništa drugo nije zanimalo, ja sam sebi rekao dobro ja sam Cigan za vas, ja ne mogu iz kože, ali pokazat ću ja vama na zelenom polju na igralištu što zna Cigan s loptom. To mi je uvijek najbitnije da sam ja najbolji na terenu. Gledajte, ja sam diskriminiran bio oduvijek. Ako ne na igralištu, onda izvan igre. Jer pazite ja sam mogao 85 minuta igrati super, super, a jednu loptu sam ja pogrešio i onda: 'Ajde Cigo, migo' pa sve takve stvari..., meni je samo bilo kako da što bolje i što više treniram da neće meni zviždati i proklinjati moju majku ... Ja kad sam išao u Bosnu ili na primjer u Šibeniku imam najslabiji uspomena. Tamo su mi 100 puta Cigansku majku proklinjali: 'Cigane! Cigane!'. (nogometaš, aktivist, r. 1946., Murska Sobota) (usp. Rajković Iveta, 2019: 169, 171, 172)

No iako su bili diskriminirani i izloženi rasizmu, bivši nogometaši kazali su da su to nastojali ignorirati i što bolje igrati: „... a mene diskriminacija tako... Uzeo sam kao svakodnevno... Ajde danas ćeš me proklinjati, sutra ćeš mi čestitati. I na tom putu sam se ja držao. Samo trening i trening i samo da uspijem...“ (nogometaš, aktivist, r. 1946. Murska Sobota)

Bilo da je riječ o iskustvima pojedinačnih nogometaša koji su igrali u klubovima s nogometašima pripadnicima većinskog stanovništva ili kada su igrali u klubovima u kojima je igrao veći broj Roma, poput nogometnog kluba „Crni biseri“¹⁶ iz Kozari Boka (Zagreba), kao što je objasnio njegov bivši nogometaš i predsjednik:

Kad smo ... igrali na primjer, neću sad imenovati neke klubove, ali dođu i kažu: 'Je*em im majku cigansku, gle kak igraju' ovo-ono: 'Ciganski klub'... 'Pa dobro zašto ti psuješ cigansku...?', a ja, kad je on to meni rekao, ja kažem: 'Pa je*em ja vama mater balinsku'.¹⁷ Pazi, ja sam musliman. Znači oni mene kao muslimana - i muslimani i katolici i pravoslavci, svi gledaju kao Cigana, ne kao muslimana. Sad govorim sad za svoje muslimane, oni mene ne gledaju kao muslimana, nego gledaju me kao Cigana. E sad kao: 'E sory, sory, ti si

¹⁶ U nogometnom klubu Crni biseri pored Roma igrali su i drugi igrači: „Bilo je i Roma i ne-Roma i on je bio u Trećoj zagrebačkoj ligi... ali nismo imali financija, nismo imali svoj teren, onda smo igrali u blato... I onda je to s vremenom, kako su ljudi morali ići raditi po sajmovima i to, ondak je više bilo ne-Roma u klubu i ljudi su cijenili klub i tako da je to postepeno, polako se makinjalo... Bilo je dosta tih predrasuda. Mi smo u Kozari putevima htjeli otvoriti klub i našli smo i zemlju, bilo je od grada Zagreba ... htjeli smo napraviti taj nogometni klub... Kažem bilo je dosta predrasuda i dosta problema, ljudi su počeli zauzimati to gradilište, radili su kuće tako da smo odustali od toga...“ (aktivist, r. 1971., Zagreb)

¹⁷ *Balija*, množina *Balije* je „pejorativan naziv za Bosanca islamske vjere, Bošnjaka“. Jedno od regionalnih značenja je i „neobrazovan, primitivan muslimanski seljak“. Usp. https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&cid=eFxnUA%3D%3D (pristup 20. 12. 2022.).

musliman...' i sad kad sam ja to rekao, kažem: 'Kako vaši mogu je*at meni mater cigansku, pa je*em ja vama muslimansku mater.' – 'Pa čekaj, i ti si musliman?' – 'Ne, ja sam Cigan za tebe!' i on je kao zašutio, nije 'A' rekao... Znači drugi klubovi su isto rekli: 'Pa kak? Pa ja sam se borio za Hrvatsku,¹⁸ a ti meni je*eš mater Hrvatsku.' – a ja kažem: 'Ja sam hrvatski državljani. Ja nisam je*ao Hrvatsku katolicima i bilo kome, ali ti si za mene hrvatski državljani ko ja.' Znači, bilo je takvih predrasuda... (nogometaš, aktivist, r. 1971. Zagreb)

Pojedini kazivači nogomet igraju rekreativno. Nakon gašenja kluba „Crni biseri“ moj kazivač igra rekreativno nogomet u NK Nuru. I dok navodi da je prije dvadesetak godina između igrača i navijača ova dva kluba bilo verbalnih sukoba i dobacivanja rasističkih uvreda, danas svi zajedno igraju i družu se:

Gledajte, to je bilo... Ja sam to rekao i javno i reći ću opet. Na primjer Nur, ja igram za Nur i unazad nekakvih dvadesetak godina su znali, nisam sad rekao pojedini koji su, ali su znali reći: 'Je*em vam mater cigansku' i ovo-ono ... (no danas nakon zajedničkog igranja op.a.) Nakon utakmica odemo na piće, odemo na klopnu, stavljamo kavu, pa di smo pogriješili, šta smo pogriješili... Ali niko nekom da kaže 'U je*em im majku cigansku!' il tako nešto, ne. (nogometaš, aktivist, r. 1971., Zagreb)

Osim verbalnih ispada na stadionima, prije dvadesetak godina nogometaši Romi nailazili su na pojedine službene osobe u županijskim nogometnim savezima koji su bili protiv njih:

Bio (ime osobe, op.a.), kaže: 'Vas Cigane i vas Balijske ću iz Lige izbaciti!' Ne znam, čovjek je bio tako nastrojen, da li je to nacistički il nije nemam pojma, ali je to bilo već unazad 20 godina, nebitno... I dok mi je par ljudi, na primjer iz (ime i prezime op.a.) rekao, kaže: '(ime, op.a.) pa nemoj se obazirati na to, igraju nogomet. Nek ljudi šta pričaju, pusti njega, mi znamo sve tko je on, šta je on, pusti to...' ali nisam se obazirao na takve stvari... (nogometaš, aktivist, r. 1971., Zagreb)

I drugi kazivači, stariji nogometaši iz Međimurja, Bjelovara, Siska koji nogomet igraju rekreativno na moje pitanje: Što za vas znači igranje nogometa? Odgovarali su, primjerice: „Druženje, rekreacija, sport, da se malo bolje družimo, da ne bude mržnja i (zastajkuje) nasilje.“ (nogometaš, r. 1997., Bjelovar)

Ovo pokazuje da i rekreativno bavljenje nogometom igra ulogu u društvenoj integraciji.

¹⁸ Ovaj kazivač, kao i nekoliko drugih kazivača tijekom intervjua isticali su da su bili hrvatski branitelji, da su rođeni u Hrvatskoj i da nemaju drugu državu.

Kazivači su samoinicijativno naglašavali da se riječ Cigan povezuje s lošim ponašanjem i krađom, te kao primjer navodili skandiranja navijača Bad Blue Boysa na utakmicama i grafite po Zagrebu i drugim gradovima upućen bivšem čelniku NK Dinama, Zdravku Mamiću, protiv kojega se vodi nekoliko kaznenih postupaka:

Apeliro sam UEFA, FIFU i FARE¹⁹: ‘Vi vršite diskriminaciju među Romima.’ ‘Mamiću Cigane’. Ne znam koliko je bila kazna (za skandiranje na utakmici, op.a.), 100-200 hiljada eura, ja kažem: ‘Bolje bi bilo da te novce ostavite za edukaciju Roma i tih huligana’, jer ćemo mi s tim huliganima raditi, jer huligani tu mrze Cigane... zašto ‘Mamiću Cigane’? Zato što je Mamić ... lopov, kriminalac i onda on kaže ‘Cigani’, znači ja sam Cigan, ja sam lopov, jel tako? (povišeni ton, op.a.) (aktivist, r. 1956., Zagreb)

I općenito skandiranja navijača na utakmicama kada nezadovoljni suđenjem sucu viču „Cigane“ ili navijačima protivničkih momčadi „Cigani“. Za ovakva skandiranja koja se tretiraju kao rasizam propisane su kazne (od strane UEFA, FIFE i nacionalnih saveza) koji plaćaju klubovi ili nacionalni savezi za koje ti navodni navijači navijaju.

2. 4. Nogomet u funkciji integracije

U istraživanim državama, Romi najčešće stanuju u segregiranim i dislociranim lokalitetima (usp. Perić, 2012; Štambuk, 2005; Klasnić et al., 2020) što također pridonosi socijalnoj distanci i višestrukoj marginalizaciji (*advanced marginality*) koja je vidljiva kroz društveno-prostorno isključivanje i potiskivanje na periferiju određenih društvenih grupa na temelju rasne i klasne razlike (Wacaquant, 2008: 6). Život na periferiji i prostorna segregacija rezultiraju i malim mogućnostima kontakata i interakcija različitih zajednica, manjom dostupnošću sadržaja, u ovom slučaju sportskih aktivnosti, lošijom infrastrukturom. Romi često prekidaju obrazovanje, a njihova trajna ili privremena nezaposlenost izrazito je velika (usp. O Higgins, 2012; Potočnik et al. 2020). U ovom radu tražim odgovor na pitanje utječe li igranje nogometa na redovito školovanje i kasnije zapošljavanje, odnosno ekonomsku i interakcijsku dimenziju integracije (usp. Esser, 2001: 16, prema Penninx & Garcés-Mascareñas, 2016: 13) te uzlaznu društvenu pokretljivost. Kakva je u tome uloga nogometa, rad s djecom i njihovim roditeljima? Kazivač koji dvanaest godina vodi Nogometnu akademiju Roma “Mala Barcelona” iz Slavonskog Broda kazao je:

¹⁹ FARE (*Football Against Racism in Europe*) (Nogomet protiv rasizma u Europi) organizacija je osnovana 1999. godine u Beču s ciljem iskorjenjivanja diskriminacije u europskom nogometu. Usp. <https://farenet.org/> (pristup 14. 10. 2022.).

... ja to kontroliram, idem u školu, mora bit redovan na nastavi, imat dobre ocjene da bi mogao radit, trenirat da bi se mogao baviti sportom. Ne može doć i samo sport, poslije ulica i šta ja znam... mora se naučit nećemu, socijalizirat s drugom djecom. To je osnovni uvjet da bi mogao trenirat i kasnije radit. A znate kako je kod njih. Problem su roditelji, nisu problem ta djeca. Tata, mama ima pet, šest djece i sad on dođe iz škole i on njemu kaže: ‘Sutra ne ideš u školu ili igrat utakmicu moraš ić na pijacu nešto prodavat!’ E sada smo mi to malo okrenuli, napravili roditeljski sastanak, da to ne može tako, da on mora ići u školu po zakonu. (trener, aktivist, r. 1961., Slavonski Brod)

Za razliku od Srbije gdje su kazivači isticali da za njih rad tek počinje: „Nitko u Srbiji, mogu slobodno da kažem, se ne bavi razvojem sporta u romskoj zajednici. Moja organizacija, Romska inicijativa za održivi razvoj je jedina koja je krenula tim putem“ (aktivist, r. 1980., Beograd), kazivači iz Slovenije isticali su dobre prakse i suradnju sa školama:

... sport je pola zdravlja, zdrav duh u zdravom telu! Ja sam deci pričao: ‘Ja sam igrao fudbal, da nebi igrao fudbal ili ako ne bi bio športnik, ne bi došao do toga što imam! Ona putovanja što sam ja po cijeloj Europi hodao, po celoj Jugoslaviji... Ja to oću prenesti na vas... deca toliko razumjeli da su se oni bolje učili po školama, jer sam ja kontaktirao s učiteljicama i ravnateljicama: ‘Kako ova moja romska djeca što ih ja držim?’... oni su čak i bolje bili primljeni u društvo. Tako da i njima kao dječacima već je to puno pomoglo. (...) Ja sam uspio da mi čak njihovi roditelji: ‘(ime, op. a.) Hvala ti!’ Zahvaljuju oni meni: ‘Da tebe nebi bilo dete nebi tako prosperiralo!’ Bolje se ući u školi, igra nogomet, ja ih forsiram, ja čim vidim da je talent ja ga preporučim u U10, U12, 13, 15 u nogometni klub Mura... Tu sam ja svoj. (nogometaš, aktivist, r. 1946., Murska Sobota) (usp. Rajković Iveta, 2019: 164)

Dječaci Romi, treniraju u nogometnim klubovima koji su otvoreni za svu djecu. Njihovi roditelji i treneri isticali su da je nekim obiteljima problem platiti i mjesečnu članarinu, kupiti sportsku opremu, a da ne govorimo da djecu treba voziti na treninge budući da do većine romskih naselja ne postoje uopće ili ne postoji adekvatan javni prijevoz. Također su isticali da se neka djeca kod kuće nemaju gdje istuširati.

Kazivači su navodili da je u Hrvatskoj bilo više romskih nogometnih klubova, npr. u Slavonskom Brodu NK Roma, u Sisku NK Roma Sisak Caprag itd. međutim svi su prestali s radom jer:

Nisu imali plan, program, prostor, niko ih neće financirati. Jer to treba grad financirati, a oni ako su vam jednom pomogli, a vi to niste transparentno ispunili neće vas više financirati, razumijete. Romi se ne znaju organizirati, trebate imati ljude koji znaju. (aktivist, r. 1956., Zagreb)

Trenutno je aktivan samo jedan romski nogometni klub u Hrvatskoj. To je NK Parag iz Međimurja osnovan 2010. godine. Osnovani su ga stariji nogometaši

Romi koji su igrali po međimurskim klubovima. Na moje pitanje: Je li vam draže kad igrate u romskom klubu ili kada ste igrali u miješanim klubovima? Kazivač je odgovorio:

Draže nam je u romskom klubu. Ja sam igrao u Bosni i Hercegovini, ja sam inače iz Bosne i Hercegovine, igrao sam u 2. ligi u Jugoslaviji u Centru Metalu, u Čakovcu, u celom Međimurju sam igrao, ja i (ime drugog nogometaša, op.a.). I onda smo on i ja povukli sve naše dečke iz drugih klubova iz Međimurja, i osnovali smo naš klub ... (nogometaš, r. 1969.)

Predsjednik kluba rekao je da imaju preko 20 odraslih nogometaša, ali i:

Mladu generaciju do 14 godina. Samo naš je problem jer nemamo igralište naše. Uvijek smo gosti. Uvijek igramo kod nekog. Igramo u 3. međimurskoj ligi ... Najgore kaj smo mi stalno gosti i stalno moramo putovati, 30, 40 kilometra na drugi kraj Međimurja... ni'ko nam nije išao u susret, a funkcionira i službeno 11 godina, a valjda jedini klub u Hrvatskoj. Bilo bi l'jepo da nam neko izađe u susret, pomogne. Mi nismo tražili brda i doline, tražimo samo da nam dečki imaju šta jesti i piti da budu zadovoljni, obučeni.

U ovom razgovoru osim predsjednika, sudjelovali su tajnik kluba, trener, koji je ujedno i bivši nogometaš te nekoliko sadašnjih nogometaša. Svi su se nadovezivali o financijskim teškoćama i nedostatku klupskog prostora u kojem bi se sastajali prije utakmice, mogli presvući, istuširati itd. Posebno su isticali da im predstavnik Roma u Hrvatskom saboru ništa ne pomaže: „Gospodin Kajtazi nam je obećo svašta, i brda i doline a dobili smo oranje, kak se veli, ništa.“ (nogometaš, r. 1987). Također su naglašavali da im je bitno da romska djeca treniraju, da se bave sportom, da se preko sporta druže s Hrvatima jer smatraju da se tako smanjuju predrasude i rasizam prema njima. Na moje pitanje treneru ima li edukaciju za trenera kazao je: „Neee. Trebali bi, ali nemamo financijske uslove. Mi dečki sami sebe financirano, nekaj nam općina pomaže al to nije dovoljno za niš, ni suce.“ Nakon završetka istraživanja, u rujnu 2023. godine NK Parag dobio je školovanog trenera.²⁰

Iako istraživanje pokazuje da su u Sloveniji romski nogometni klubovi postojali posljednjih šezdeset godina više kazivača je istaknulo jako loše uvjete u prošlim desetljećima: „Djeca su igrala na cesti, bilo je blato“, no danas je situacija puno bolja:

Ima više (romskih op.a.) sela što se bave sa nogometom... Imamo u Kamencima ... Pušča, najveće (romsko op.a.) selo u Sloveniji, imamo svoj nogometni klub što igra već od (19)58. godine profesionalno u ligama. Tek sada smo prošle ... dobili svlačionice i igralište svoje, što igramo kod kuće, a igrali smo sve vani, u Bratoncima, u Bakovcima, sela što su tamo susjedska... (trener, nogometaš, menadžer, r. 1985., Pušča)

²⁰ Usp. <https://msm.hr/iskusni-trener-preuzeo-nk-parag/> (pristup 23. 9. 2023.).

Kazivači iz Srbije su istakli da u okolici Beograda postoji romski nogometni klub koji će uskoro proslaviti sto godina:

Najstariji Romski fudbalski klub iz Leskovca (osnovan op.a.) 1926., Rajko Elezović, predsednik tog kluba je također sa nama u stručnom štabu i to je neka mogućnost koja nama daje nadu da ćemo jednu generaciju Roma izvesti na pravi put i samim tim smanjiti taj negativni koncept i konotaciju prema nekoj zajednici (...) a Leskovac je inače grad koji ima ... 16 hiljada Roma nezvanično. (aktivist, r. 1980., Beograd)

Kazivači iz Beograda (intervju iz 2019. godine) rekli su da su nakon dvadeset godina prekida uspjeli u Beogradu obnoviti „Fudbalski klub Sloboda“, iako on još službeno ne djeluje kao nogometni klub već u okviru Romskog sportskog udruženja Sloboda. Cilj udruženja je poticati: „aktivno bavljenje sportom, borbu protiv rasizma, huliganizma, nasilja, govora mržnje, pomoć mladim Romima u integraciji kroz sport“. (aktivist, r. 1983. Beograd)

Osim nedostatka sportskih prostora, kazivač koji je aktivan općenito u romskoj zajednici u Beogradu, prilikom intervjuja održanog 2019. godine kazao je:

Nacionalni savet romske zajednice postoji, mi nemamo nijednu zvaničnu instituciju, pričam za Beograd.... Beograd konkretno za 15 godina postojanja nema nijedno takvo mesto, gde može omladina da se skuplja... da radi, nego smo bili primorani da formiramo svoje nevladine organizacije pa da na taj način okupljamo aktiviste i da se na nekim seminarima, edukacijama vidamo i razmenjujemo iskustva. (aktivist, r. 1980., Beograd)

Istraživanje pokazuje da zamjetan dio dječaka i mladića u istraživanim državama ima podršku prvenstveno očeva koji i sami vole ili su u mladosti igrali nogomet. Od sedam trenera i aktivista očevi i braća su također igrali nogomet. Isticali su da im je podrška obitelji najvažnija, kao što je vidljivo u citatu:

Nogomet je meni sve. Od osme godine, ja sam u nogometu, čitav život, i sad igram, treniram... 24 sata sam u nogometu, uz obitelj nogomet mi je sve... sin mi igra... ja sam jedini (od braće op.a.) uz pokojnog oca igrao nogomet. (nogometaš, trener, r. 1974., Bjelovar)

Nogomet je svakako najpopularniji svjetski sport i zamjetna je identifikacija i preuzimanje nadimaka vrhunskih nogometaša (*Pele, Didi, Ronaldo*). Nogometaši su mi se predstavljali s nadimcima, a drugi su ih isključivo njime oslovljavali tijekom razgovora. Za one koji nemaju nadimak, prilikom oslovljavanja koristili su osobno ime ispred kojeg su dodavali riječ *brate*. Velik dio kazivača, nogometaša, od 20-ih do 40-ih godina starosti završio je srednjoškolsko obrazovanje za konobara, vozača, trgovca. Poneki su nakon završene nogometne karijere u niže ligaškim klubovima u

bivšoj Jugoslaviji i inozemstvu završili obrazovanje za nogometne trenere te danas rade kao treneri u nogometnim klubovima i manjem dijelu isključivo romskim nogometnim klubovima (samo zato što ih ima svega nekoliko).

Kazivač iz Slovenije, koji je bio jako uspješan nogometaš, kazao je:

A ja sam samo sebi rekao: 'Pa ti si Cigan. Ti ako nećeš se dokazivati, ti si ovde trinaesta frula... Trinaesta rupa. Tako da sam ja uspjeo da čak u drugoj ligi (igra, op.a.)... Moj dres nitko nije mogao taknuti, jedino ja. Tako da sam od Triglava do Đevđelije uvijek igrao iz prve minute, nikad zamjene i tako da su me onda čak i prekrstili na brazilskog fudbalera Didija. I tako onda moj rad je bilo što da ne prenesem svoje znanje i moje iskustvo na našu romsku djecu? (nogometaš, trener, aktivist, r. 1946., Murska Sobota, Slovenija)

U svim istraživanim državama, kazivači su isticali da Romi igraju u svim ligama:

Ove mlađe generacije, svi igraju već u prvoj slovenskoj ligi igraju, kod Mure igraju, kod Maribora. Igralo je tri igrača u Rapidu... (trener, nogometaš, menadžer, r. 1987., Pušča)

(ime, op.a.) igrao jako dugo u prvoj ligi Bugarske i igrao za neke klubove po Europi. Naš Rom, koji je proglašen za najboljeg igrača Srbije iz Bugarske ... Čak su i neke ličnosti, na primer u Srbiji, koji su veliki fudbaleri, za sebe javno rekli da imaju korene romske zajednice, što je nama itekako od značaja... legenda Crvene zvezde... Partizana (aktivist, r. 1980., Beograd)

Nakon završetka nogometne karijere ili neuspjavanja potpisivanja profesionalnoga ugovora za neki nogometni klub, pojedini kazivači budućnost su pronašli u trenerskoj karijeri ili su osnovali romske (nogometne) udruge. Svi ističu da Romi, posebice djeca, vole igrati nogomet i kroz nogomet vide put za integraciju u većinsko društvo i društvenu inkluziju, kao što se može vidjeti u iskustvu bivšeg nogometaša, sada voditelja udruge:

...mislim da je sad tržište, što se fudbala tiče konkretno, jako veliko, pruža velike mogućnosti i isključivo se gleda talenat i fizička spremnost igrača. (...) Ima toga, rasizam i fašizam su uvek prisutni, ali je manje zastupljeno. Mislim da su to neki novi modeli, koji mogu da jednom mladom Romu, koji je talentovan, koji je spreman da krene tim nekim putem profesionalnog fudbalera... može da dosta doprinese (...) mislim da treneri... mogu dosta da utječu ... ja sam osjetio to, imao sam dobre trenere, imao sam ljude koji su me uputili na pravi put i mislim da je to jako dobar koncept. To da vi uzmete mlado dete od sedam, osam godina i kada radite sa njime, kada ga usmeravate, kad mu stalno govorite i ponavljate da mora ići u školu, da je jedan od uslova da on mora da bude dobar đak u školi i da mora da ima obrazovanje da bi bio dobar igrač, da bi zaslužio mesto u timu. (aktivist, r. 1980., Beograd)

Istraživanje pokazuje da su kazivači, kojima je nogomet postao izvor prihoda (bilo da su profesionalni igrači- nogometaši s plaćama, treneri ili da rade u sportskim udrugama) promijenili mjesta stanovanja, odnosno da više ne stanuju u romskim naseljima, ako su tamo rođeni, ali da nisu s njima izgubili kontakt. Na svim događanjima koje sam pratila, pozivani su „uspješni“ Romi koji su držali motivacijske govore, mnogi poznati romski nogometaši isticali su kao primjeri onih koji su „uspjeli“, koji žive od nogometa i koji igraju ili su igrali u nacionalnim ili međunarodnim nogometnim ligama. Na dva događanja bio je nogometaš Veldin Karić, koji je igrao u brojnim hrvatskim klubovima, npr. Dinamu i Varteksu. Sada radi kao trener, ima A trenersku licencu, a planira i postići Pro licencu.

Na moje pitanje što znači uspjeti u nogometu, svi se slažu da je veliki uspjeh ako možeš živjeti od njega. Kazivači su isticali život u velikoj neimaštini i da poneke romske obitelji nemaju novca niti za hranu:

Meni je to puno pomoglo ... onda: 'Ajde mamica kupi nam to, to', jer nismo mi onda imali tako za jesti kako bi trebalo... Ja kad je bio Božić ja sam bio sretan što sam dobio mesa da sam jeo. Tako da mi je nogomet moje življensko, egzistencija... (nogometaš, r. 1946., Murska Sobotna) (Rajković Iveta, 2019: 164)

Kazivači aktivisti navodili su da oni osobno žive u dobrim uvjetima, no da je novac za većinu nužan za poboljšanje osnovnih potreba. Objašnjavajući uvjete života kazali su, primjerice: „Ti brate živiš u ciganliji, kapiraš, živiš u limenom nekom objektu sa gumama na krovu ... Nekom će struju, nekom će vodu, nekom će grijanje... Razumeš.“ (aktivist, r. 1984., Leskovac)

Kao primjer jedan kazivač objasnio je da je on kao mladić igrao u seoskom klubu u Austriji, dobivao je plaću kao da je radio u tvornici a njegov otac dobio je polovan automobil s kojim je radio i prehranjivao obitelj (nogometaš, 1979., Sisak).

Uspješni nogometaši, koji su igrali u inozemnim klubovima objašnjavali su da su im je nogomet jako promijenio život, kao što je vidljivo na primjeru sugovornika koji je jako dobro zarađivao:

Ja sam sa 27 godina išao u Njemačku i tamo sam igrao četiri godine u drugoj njemačkoj ligi, u Bundesligi sam igrao. I tamo u fabrici je bila plata 200-250 maraka, a ja sam samo za autogram za godinu dana pokasirao 18 hiljada, keša (...) (nogometaš, aktivist, r. 1946., Murska Sobotna)

Kao što je navedeno, na kampove i turnire koje sam pratila redovito je kao gost dolazio franjevac (r. 1965.) koji je nekoliko godina u službi u okolici Sesveta, župi u kojoj živi velik broj Roma. Zanimalo me njegovo mišljenje o utjecaju kampova i nogometnih aktivnosti na integraciju Roma i sredine u kojima se održavaju. Tijekom razgovora naglašavao je pozitivan utjecaj kampova na šire društvo:

U sredini u kojoj to organizirate da pokažete to, da vidite u župama svojim da ima ljudi koji ne prosjače, koji ne krađu... da se predstave u toj sredini u kojoj održavaju kampove da nisu svi isti... da ih prihvate u društvu... drago mi je i uvijek podržavam te njihove aktivnosti.

Budući da je franjevac bio na više kampova i turnira, istaknuo je: „Na nogometnom planu su ovi iz Međimurja i Bjelovara najviše aktivni, idu i na te kampove, od najmlađih uzrasta, mi podupiremo i novčano.“

Osim što župa u kojoj on djeluje Romima daje pomoć u hrani, odjeći i lijekovima, dijele im i ilustrirane Biblije. Na jedan turnir donio je Bibliju za svakog nogometaša katolika, odnosno onoga tko ju je htio uzeti, jer je bilo i nogometaša drugih vjeroispovijedi. Istaknuo je da su prije epidemije Covid-19 organizirali da nogometaši katolici katkada idu i na misu prije utakmice. Također je kazao da se u mjestu u kojem je njegova župa doseljava i velik broj Roma islamske vjeroispovijedi, da „oni rade probleme, odustaju od školovanja, dogovaraju brakove“ i da ih on želi sve povezati, no da je to puno lakše uz nogomet.

Kazivači su isticali i da neki očevi prebrzo očekuju uspjeh od sinova te da mnogi talentirani Romi nisu uspjeli jer su ih prebrzo prodali u loš nogometni klub.

Više kazivača je isticalo da igrači drugih etničkih pripadnosti i nogometni klubovi u kojima su dolazili na gostovanja često smatraju da Romi krađu. No da oni svojim djelovanjem razbijaju i te predrasude, kao što pokazuje primjer objašnjenja nogometaša iz NK Paraga iz Međimurja: „U Međimurju nas sada svi prihvaćaju... u početku je bilo dosta toga, neki pojedinci su nas vređali da si Rom, da bumo krali, ali mi nismo takvi ljudi.“ (nogometaš, r. 1992.)

Tijekom druge polovine 20. stoljeća, prilikom igranja u državama zapadne Europe Romi su često primjenjivali etničku mimikriju i izjašnjavali se kao Srbi, Hrvati, Muslimani ili Jugoslaveni. Zanimljiv je podatak da je brat kazivača Roma iz Bosne i Hercegovine, nakon kratke karijere u zagrebačkom Dinamu igrao u Njemačkoj²¹ u: „u nižerazrednim klubovima od hrvatske dijaspore, Croacia se klub zvao.“ Na moje potpitanje kako su ga prihvatili rekao je da se izjašnjavao kao Musliman, da nikome nije govorio da je Rom, te nastavio:

Hrvatska dijaspora, tamo je bilo puno problema jer on je otišao 1971. u Njemačku, bio je 1950. godište... I normalno to je bio hrvatski klub, ustaški pod navodnicima. A on je im'o muslimansko ime, a muslimani i Hrvati su nekad surađivali znate oni su bili braća, i kažu što ne bi oni njega uzeli.

Druga zanimljivost je da je ovaj kazivač kasnije u intervju istakao da je on danas katolik. Pitala sam ga kako je došlo do toga budući da je njegova obitelj koja je

²¹ Grad i podatak o kazivaču namjerno su izostavljam zbog osjetljivosti podatka.

doselila iz Bosne i Hercegovine u Zagreb 1946. prakticirala islam. Objasnio je da je to promjena zadnjih trideset godina, da oni žive u Hrvatskoj i da se moraju prilagoditi. Da danas ne daju djeci tradicijska imena poput: Suljo, Safet, Ibrahim, Fatima i sl. Iako kazivače to nisam pitala, tijekom istraživanja nekolicina je samo-inicijativno isticala da želi bolji život svojoj djeci i da im daju imena većinskih naroda ili međunarodna imena, što izaziva negodovanje kod nekih drugih Roma koji, kako kažu komentiraju: „Pa kakvo si to ime dao?“ Poneki sugovornici isticali su i da imaju mali broj djece, kao u ovom primjeru: „Kažu mi kakav si ti Rom kad imaš samo dvoje djece? Ali moji i sin i kćer imaju završene fakultete!“ (aktivist, r. 1956., Zagreb).

Na početcima kampova i turnira, aktivisti, odnosno predstavnici organizatora u pozdravnim govorima slali su poruke, poput ove iz 2022. godine:

Nema tu podjela... svi samo mi braća...mi se borimo protiv mržnje. Ne rasizmu, ne segregaciji, ne diskriminaciji! Lopta čarobna spaja cijeli svijet! ... na Balkanu, Europi, cijelom svijetu, želimo biti s jednakim mogućnostima, jednakim šansama... suradnja, da nas nitko ne dijeli na politiku, kulturu, vjeru, da nas ova lopta sve ujedini... daj da budemo ravnopravni... treba dat svima lopte, i Ukrajincima, i Srbima, muslimanima. To je moja vizija i ideja za budućnost, svi da živimo! (ibid.).

Ovaj citat, kao i druga prikupljena građa pokazuje da kazivači integraciju promatraju kroz “prizmu okvira nejednakosti-siromaštvo-socijalna isključenost, što znači da se porast ‘integriranosti’ promatra kao postupno smanjenje vrijednosti pokazatelja vezanih uz socijalnu isključenost i stalni porast pokazatelja subjektivnog blagostanja” (Hristova & Milenkova, 2021: 45) što su zaključile i citirane autorice, te da im nogomet pomaže za smanjenje diskriminacije i socijalne isključenosti u pristupu zapošljavanju (ibid.) Kazivači su isticali da „žele raditi i živjeti u normalnim“ uvjetima.

U ovom primjeru vidimo utjecaj nogometa na društvenu i ekonomsku integraciju:

Svaki dječak sanja da postane nogometaš. Ja nisam postao nikakav nogometaš, ali kada sve zbrojiš više sam igrao nogomet nego hodao. Nogomet je nešto najljepše. Kad smo bili klinci svaki ljepši dan proveli samo igrajući nogomet do mraka... Nogomet je najbitniji faktor za sklapanje prijateljstva... ja baš nisam bio za školu (smijeh) ali sam ju zbog nogometa nekako završio. (nogometaš, konobar, r. 2001., Zagreb)

Jedan kazivač, čiji je i otac bio jako aktivan u području obrazovanja Roma Hrvatske, poseban naglasak stavio je na obrazovanje i to od predškolske dobi:

Gledajte, možete vi i igrati nogomet, možete i plesati, možete svirati, ali bez škole nemate ništa. Znači prije svega bi trebalo imati nekakvu školu. To je tata otvorio tu predškolu i vrtić da bi se oni opismenili, da bi oni znali danas-sutra otići u nekakav veći klub pa će potpisati, neće znati što će potpisati, pa ne znaju strani jezik, a treba pričati taj jezik... I nogomet ja kažem da nije loš, ali ak' vi igrate nogomet, a ne znate za šta igrate, igrate za džabe, a ne znate svoja prava, a to je kad si educiran, onda znaš koja prava imaš u nogometu, kolika ti je plata, šta možeš, da li imaš možda menadžera, nemaš menadžera (...) Ja bi i uveo taj većinski dio tog sporta u školama ... znači taj pedagoški dio koji ljudi rade, pa netko sportski radi pa se time bavi u školama, u vrtićima, srednjim školama... (aktivist, r. 1971., Zagreb)

Kazivači su navodili razlike u obrazovanju između Roma bivših jugoslavenskih republika i pokrajina. Kazivač iz Slovenije kazao je da se kod njih situacija vezana uz obrazovanje jako mijenja:

... mi nemamo u Sloveniji barem, ono što ima u Kosovu, u Makedoniji već 12 godina (starosti op.a.) i već dogovaraju brakove i prodaju ih... Tog kod nas u Sloveniji nema. Dobro ima 15-16 godina koja se već udala, ali tako nešto da se proda, ja ću vama prodati mojega sina ili to i sa 12 da ima (udaju) (...) To je najviše kod muslimana, bosanskih Roma i makedonskih Roma, ja, to oni rade (...) sad već mi iz Pušče imamo policiste, imamo čak doktora... Srednja škola to je već sad najmanje. I medicinske sestre, učiteljice, to je već napredovalo daleko, daleko... Za 50 godina to se je već promijenilo... (nogometaš, aktivist, r. 1946., Murska Sobota)

Drugi kazivač (nogometaš, menadžer, r. 1987., Murska Sobota), dodao je da i njima stalno dolaze novi Romi iz Srbije, Rumunjske i Makedonije i da je situacija kod njih drugačija.

I kazivač iz Srbije smatra da su nogomet i obrazovanje, odnosno ekonomska integracija i društvena inkluzija povezani:

Nakon mnogo konferencija i mnogo tih nekih edukativnih seminara i neformalne edukacije koju sam stekao, smatram da je ključ rješenja romske zajednice upravo da se on rešava iz korena. Sama činjenica da je obrazovanje jedno od najbitnijih segmenata za razvoj neke zajednice... jer ako ste obrazovani, vi ćete moći lakše da se zaposlite, a ako se zaposlite, vi ćete imati stalne prihode. Ako imate stalne prihode, možete da imate i normalne uslove za život: stan, kuću i na taj način stvarate porodicu i onda ta porodica izlazi iz tog začaranog kruga bede i siromaštva od koga se vrte svi mediji i sve te evropske fundacije. Ja mislim da je to ključ i jednostavno mi trebamo raditi sa decom koja su u predškolskom uzrastu. Jeste problem nedovoljna informisanost roditelja, nedovoljno saznanje šta im to obrazovanje može doneti sutra i u budućnosti, jer jednostavno romska zajednica je tradicionalna i zajednica koja isključivo poštuje običaje po kojima je zasnivana i mislim da mi to ne

treba da osporavamo, ali da treba uvažiti tradiciju i običaje, ali na neki nov, savremen način. (aktivist, r. 1980., Beograd)

No s druge strane, kazivači su isticali da i oni koji završe škole, teško dobiju poslove kada poslodavci shvate da su Romi:

Neko je visoko obrazovan građanin, konkuriše za posao i sam taj prvi kontakt je kao ok, sve do trenutka dok oni ne vide da je on pripadnik romske zajednice... Odmah nakon toga, kada oni vide, vizualno, ubrzo sledi odgovor: 'Popunjeni smo, znate, nema mesta,' i to je to. Radije će primiti nekog, tko nema taj stepen edukacije, ali nije Rom, nego Roma. I to su konkretno te neke, da kažem, predrasude sa kojima se mi borimo i stereotipi koji su izuzetno prisutni. (aktivist, r. 1980., Beograd)

Zanimljivo je da su kazivači iz Slovenije i Hrvatske isticali da mladi Romi, sa završenom srednjom školom i fakultetskim obrazovanjem, lako dobivaju posao u državama Europske unije jer tamo odlaze s hrvatskom i slovenskom putovnicom i poslodavci ne znaju da su Romi. Isto je potvrdio i kazivač iz Srbije: „Romi koji su porijeklom iz Mađarske ili iz Bugarske onda traže državljanstvo mađarsko, bugarsko, zbog putovnice za Europsku uniju. To je dar od Boga za svakog Roma u Srbiji (smijeh)“. (aktivist, r. 1980., Beograd)

Svi kazivači, iz svih istraživanih država, isticali su da Romi teško dobivaju poslove kada poslodavci shvate da su Romi.²² Stoga su za integraciju i društvenu inkluziju važne sve tri dimenzije integracijskog procesa: interakcijska, društvena i ekonomska. Svi nogometni aktivisti Romi naglašavali su da žele da romska djeca budu u nogometnim timovima s djecom drugih etničkih pripadnosti, iz čega je očito da su svjesni da je integracija dvosmjernan proces i da je interakcija izrazito važna u procesu integracije (usp. Pennix, 2007):

... Mi želimo da imamo nešto svoje (prostor op.a.), da, ali to nešto što će biti naše je otvoreno za svo stanovništvo, za sve ljude, za svu decu koja žele da se bave sportom. Zašto da ne? (...) Sama činjenica da romska zajednica je jedinstvena, znači svi smo mi Romi. Sad dal smo katolici, dal smo muslimani, dal smo pravoslavci, to je nama nevažno, mi se međusobno poštujemo, uvažavamo i mislim da je to jedan onako, dobar primer za ceo svet, da ta kohezija, koja postoji između Roma što se tiče tog, da kažem verskog odnosa, je za svaku pohvalu (...). Sport je nešto što spaja nespojivo i zašto da ne bude model, koji će da ujedini sve Rome. (aktivist, r. 1980., Beograd)

²² O iskustvu diskriminacije Roma na tržištu rada također vidi Potočnik et al., 2020: 168-170.

2.5. Integracija i transnacionalni procesi ili nadilaženje i brisanje granica

Budući da su se moji kazivači bavili nogometom (više ili manje uspješno), nakon osamostaljenja Republike Hrvatske i Republike Slovenije, osnovali su romske, sportske, odnosno nogometne udruge. Kazivač (r. 1946., Murska Sobota), bivši nogometaš, kasnije trener, ujedno predsjednik Romske športne zveze Slovenije uz pomoć Olimpijskog komiteta iz Ljubljane i Ureda za narodnosti, 2015. godine organizirao je 1. *Otrošku romsku mini olimpijadu*.²³ Na olimpijadi je sudjelovalo oko 100 dječaka i djevojčica iz osam slovenskih općina. Nakon ove održane su još dvije olimpijade 2016. i 2017. godine. Kazivač je htio da se olimpijada proširi i na djecu iz Hrvatske i Srbije, ali je bilo teško organizirati budući da maloljetnici uz posebne dozvole smiju prelaze državnu granicu bez roditelja. Aktivisti iz Srbije i Hrvatske isticali su da neka romska djeca nemaju dokumente, a neka čak nisu evidentirana da su rođena. Također su objašnjavali da niti pojedini odrasli Romi nemaju uredne osobne iskaznice, posebno oni koji žive u naseljima bez ulica i kućnog broja. Često imaju dokumente s različitim adresama od one na kojoj stanuju.

Nakon desetak godina, dva kazivača, jedan iz Slovenije i jedan iz Hrvatske odlučili su održati međunarodni turnir odraslih nogometaša, a za te potrebe osnovali su i nacionalne romske nogometne reprezentacije (po modelu već postojeće mađarske romske nogometne reprezentacije). Sukladno tadašnjem Nacionalnom programu za Rome u okviru Desetljeća za uključivanje Roma (*Decade of Roma Inclusion*, 2005.-2015.) u kojem je propisano da je Ministarstvo znanosti obrazovanja i športa (dalje MZOS) nositelj mjere organiziranje športskih aktivnosti u cilju poticanja razvijanja športskih aktivnosti Roma u Republici Hrvatskoj pa tako i na međunarodnoj razini,²⁴ tražili su sponzorstvo i dobili ga.²⁵

Prvi međunarodni turnir nogometnih reprezentacija Slovenije, Mađarske, Bosne i Hercegovine i Hrvatske održao se 26. listopada 2005. u Pribislavcu kod Čakovca. Organizator je bio Športsko društvo Roma Hrvatske. U istoj organizaciji u rujnu 2006. organizirano je Prvo europsko prvenstvo Roma u malom nogometu, u Zagrebu (slika 11). Na prvenstvu su igrale nogometne ekipe Roma dvanaest europskih zemalja, a pokrovitelj je opet bilo MZOŠ.²⁶ Isto društvo, zatražilo je i dobilo podršku predsjednika Republike Hrvatske za pokroviteljstvo Svjetskog prvenstva Roma u malom nogometu, koje se održalo u Splitu u listopadu 2007.²⁷

²³ Usp. https://www.pomurec.com/vseбина/35190/FOTO__Na_Pusci_je_potekala_1__Romska_otroska_olimpijada (pristup 16. 4. 2022.).

²⁴ Arhiv. Predsjednica Povjerenstva za praćenje provedbe Nacionalnog programa za Rome (Jadranka Kosor) od ministra Dragana Primorca tražila je pokroviteljstvo (dopis od 26. rujna 2005.).

²⁵ Arhiv. Potpora Ministarstvo znanosti obrazovanja i športa RH (dopis od 12. listopada 2005.). Odobrio ministar Dragan Primorac.

²⁶ Arhiv. Prihvatanje pokroviteljstva ministra Dragana Primorca. Dopis od MZOŠ, RH od 8. svibnja 2006.

²⁷ Arhiv. Dopis predsjednika Stipe Mesića 29. kolovoza 2007.

Slika 11: Pokroviteljstvo Prvog europskog prvenstva Roma u malom nogometu. Arhiva.

O ovome su izvijestile i nacionalne sportske novine, izdvajam: Ovo prvenstvo dobilo je pisanu podršku Josea Manuela Barrosa, predsjednika Europske komisije. Akcijama borbe protiv rasizma u Europi i poticanje boljeg uklapanja Roma u zajednicu podršku su pružili Ured predsjednika Republike Hrvatske, Vlada Republike Hrvatske, Sepp Blatter, Michel Platini, predsjednici FIFE i UEFA. (Bauer, 2007: 20).

Nakon ovoga uslijedila je pauza. Godine 2009. osnovana je Svjetska organizacija Roma u borbi protiv diskriminacije, rasizma i siromaštva²⁸ čiji je predsjednik isti

²⁸ Izvadak iz registra udruga Republike Hrvatske, datum upisa 20. 4. 2009. sjedište u Zagrebu, na privatnoj adresi predsjednika Totija Dedića, Registar udruga RH, 10. svibnja 2021.

kao i Športskog društva Roma Hrvatske, Toti Dedić. Udruga je osnovana s ciljem promicanja, razvitka i unapređenja zajedništva među Romima i drugim narodima u borbi protiv diskriminacije, nasilja, rasizma i huliganizma, mržnje i siromaštva.²⁹ Organizirali su Treće europsko prvenstvo Roma u malom nogometu u listopadu 2010. godine.

Ista Udruga 2014. godine započela je projekt „Dječjih kampova za djevojčice i dječake pripadnike nacionalnih manjina“ u Daruvaru. Za tu organizaciju Udruga je 2016. godine dobila drugu nagradu UEFA-e u sklopu natječaja „Foundation for children“ za organizaciju kampova. U kampove se uključuju djeca od 8 do 15 godina starosti te im se omogućuje druženje pod vodstvom licenciranih nogometnih trenera. Predsjednik udruge objasnio je da djeca unutar grupe moraju surađivati, međusobno se uvažavajući, neovisno kojoj nacionalnoj manjini pripadaju. Cilj je kampova da djeca vide da su svi ljudi jednakovrijedni. „Glavni cilj kampa ... da djeca pomiješana u različite grupe, nauče da je svaki član miješane grupe bitna kari-ka za ostvarivanje cilja te da za pobjedu u natjecanju unutar grupe moraju djelovati kao cjelina.“ (aktivist, r. 1956., Zagreb)

Na ove kampove, posebice u manjim sredinama u pratnji djece dolaze i očevi. Organizatori za sve sudionike osiguravaju besplatnu hranu (uglavnom sendviče ili kobasice i sokove) što je prilika da se ljudi druže, što također doprinosi smanjenju predrasuda i interakcijskoj dimenziji integracije.

U međuvremenu se intenzivira suradnja između Hrvatske i Slovenije te su kazivači pronašli suradnika u Srbiji, koji je to pojasnio riječima:

Mi smo se upoznali preko društvenih mreža. Toti Dedić je mene kontaktirao ... od tada se konstantno čujemo... mogu da kažem slobodno da je on jedan od mojih najvećih savetnika, koji me uputio u celi ovaj sistem i gde sam ja pre-poznao ideju da mogu da budem prvi u Srbiji po pokretanju te ideje... uspeli smo da se izborimo i dobijemo podršku tada razumnih ljudi u Fudbalskom savezu Srbije ... našeg fudbalera... čoveka koji je zadužen za razvoj sporta i fudbala u Fudbalskom savezu Srbije i pokojnog Gorana Bunjevčevića... naše legende, koja je eto nama dala mogućnost da san postane java. I nakon toga smo imali priliku da učestvujemo na tom prvom međunarodnom turniru romskih ekipa u Sloveniji, 2017. godine. (aktivist, r. 1980., Beograd)

Dakle, kazivači su dobra iskustva i prakse prenosili jedan drugome i na taj način stvarali transnacionalna socijalna polja i virtualnim putem pomoću suvremenih tele-komunikacijskih tehnologija iz države u državu. U nedostatku financijskih sredstva, Romi iz Slovenije su u potpunosti pokrili troškove gostovanja nogometnog tima iz Srbije, budući da su oni najduže čekali podršku nacionalnih institucija:

²⁹ Arhiv. Opis ciljeva udruge. Izvadak iz registra udruga Republike Hrvatske, 20. travnja 2009.

Jako je dugo trebalo da nas institucije u Srbiji prepoznaju (...) 2017. godine u suradnji sa Sportskim savezom Srbije formiramo Romski sportski savez Srbije, a u suradnji s njima formiramo Nacionalni tim Roma Srbije. (aktivist, r. 1980., Beograd)

Slika 12: Okrugli stol, 6. travnja 2019. Sestvete. Sudionici iz Hrvatske, Slovenije i Srbije. Snimila M. Rajković Iveta.

Budući da su zaključili da se puno veća financijska podrška može dobiti od međunarodnih institucija na okruglom stolu u Zagrebu 2019. godine (slika 12) potpisan je sporazum između Roma Slovenije, Hrvatske i Srbije i sastavljeno zajedničko pismo koje se uputilo Aleksandru Čeferinu predsjedniku UEFA-e za potporu i zajedničke prekodržavne nogometne aktivnosti Roma.³⁰ UEFA također dodjeljuje novac nacionalnim nogometnim savezima za integracijske projekte marginaliziranim zajednicama, odnosno nacionalni savezi Hrvatske i Slovenije godinama potpomažu ovakve aktivnosti.

Iako godinama postoji dobra suradnja s Romima iz Bosne i Hercegovine, problem je nejedinstvo Roma zbog političke podijeljenosti države i vlasti kojoj bi se obratili za pomoć. Moji sugovornici u budućnosti planiraju nastavak suradnje s Romima iz drugih država jugoistočne Europe:

Suradujemo sa Romima iz Bugarske, s Romima iz Makedonije, ja sam ... prisustvovao dole u Prištini, u Kosovu i radimo na tome da i oni formiraju neki svoj (nogometni) tim koji će se pridružiti. (trener, r. 1985. i nogometaš i menadžer, r. 1987., Kuzma, Murska Sobota)

³⁰ A. Čeferin je Slovenac koji je i ranije podržavao nogometne aktivnosti slovenskih Roma.

Slika 13: Nogometna reprezentacija Roma prilikom boravka kod Pape. Arhiv.

Transnacionalne suradnje i prenošenja dobrih praksi koje pomažu prilikom integracije i inkluzije šire se. Kazivači su naveli da postoji 17 romskih reprezentacija u Europi te im je cilj da:

Oformiramo 16 timova, koji su potrebni za ligu. Zašto da nemamo neku svoju zasebnu, romsku ligu, što ne znači da će to biti samo liga sačinjena od romskih predstavnika, igrat će u njoj naravno i drugi narodi i narodnosti. (aktivist, r. 1980., Beograd)

Nadalje, prema istom kazivaču cilj je i da oforme nacionalni romski sportski savez koji bi koordinirao sve sportove.

Zadnja važna međunarodna aktivnost bila je 5. studenog 2021. godine kada su se Romi nogometaši iz Hrvatske odazvali na poziv Pape Franje i u Vatikanu³¹ odigrali humanitarni nogometni susret *Fratelli tutti* između momčadi Pape Franje i momčadi pod nazivom Romske zvijezde i prijatelji (slika 13). U toj momčadi bili su još Romi iz Italije, Slovenije, Bosne i Hercegovine, Srbije i Češke koji su, iako govore različitim jezicima (i prakticiraju različite religije), zaigrali kao jedna momčad. Na moje pitanje kako su formirali tim i kako su komunicirali kazivač je odgovorio:

³¹ Nakon stoljeća negativne politike, na Drugom vatikanskom saboru 1965. godine došlo je do korjenite promjene Katoličke crkve prema Romima i nomadima (usp. Liégeois, 2007: 153-155). Politika uključivanja posebice je vidljiva kod sadašnjeg Pape Franje koji je pozvao Rome u Vatikan

Lijepo, imamo mi svoje prijatelje diljem Europe, znamo gdje tko i kako igra i onda smo zvali. A pričali samo engleski najviše, neki znaju romski, neki talijanski i tako. (aktivist, 1961., Slavonski Brod)

Prilikom komunikacije, traženja sponzorstva, prijave projekata, računovodstvenih izvještaja i drugih administrativnih poslova voditelji romskih udruga angažiraju stručnjake, koji uglavnom nisu Romi. Svjesni su da im nedostaju brojna znanja, bilo neformalna ili formalna obrazovanja, koja su potrebna za vođenje udruga i organiziranje aktivnosti, posebice međunarodnih, kojima se bave.

Iako su na ovim primjerima transnacionalne suradnje vidljive dobre prakse, tijekom istraživanja kazivači su navodili nepovezanost romskih udruga i lošu komunikaciju s njihovim političkim predstavnicima na državnim razinama. Također su isticali da znaju da se otvaraju brojni državni uredi kojima je cilj integracija manjinskih zajednica, posebice Roma, ali da u praksi sve ide jako sporo. Najviše su to isticali Romi iz Srbije:

Naša je krovna organizacija... Nacionalni savet Roma u Srbiji. Postoje sada i ... Kancelarija za inkluziju Roma autonomne pokrajine Vojvodine ... telo... formirano od strane vlade, a vezano je za strategiju, za socijalno uključivanje Roma i Romkinja u Republici Srbiji. Postoji masa tih imena u praktici, koja su donešeni, ali nažalost rezultati su spori. Znamo mi koji se bavimo, ja sam ... dugogodišnji aktivist romskih pokreta ... i politički aktivan... Sama činjenica da je nama potrebno to političko delovanje samo po sebi je da smo najbrojnija nacionalna manjina (...) Ali nažalost politika i te državne strukture nam ne dozvoljavaju da sami odlučujemo o sebi, da sami sebe razvijamo ... Znamo i da su ogromna sredstva dolazila iz europskih i međunarodnih organizacija upravo za ekonomski i socijalni i svaki drugi razvoj romske zajednice, ali nitko ne zna gde su ta sredstva otišla. (...) (aktivist, r. 1980., Beograd)

Kazivači aktivisti su također navodili da zbog nedostatka znanja, mnogi Romi ne znaju svoja prava i naglašavali da pojedini obrazovaniji Romi mogu i žele surađivati s državnim institucijama:

Znači mi trebamo biti ti ambasadori, mi trebamo tražiti svoje, sve što treba od ove države. Ja sam reko, ja nikad nisam došo ispred Vlade, ispred Sabora, nikad niste vidjeli Roma ili Cigana da je došo ispred Sabora i da je reko da je gladan... a žive u bijedi i siromaštvu (...) Pa dajte nama šanse, dajte našim liderima... Ja ne trebam biti vaš vođa, ali mogu biti vaš suradnik, partner... (aktivist, r. 1956., Zagreb)

U jednom zajedničkom intervjuu, dva aktivista su zaključila: „Znači mi ovdje možemo spojiti cijeli svijet. Mi smo plemeniti, mi nismo nikad ratovali, mi nismo nijednu državu uništili, nijedan Rom nije odgovarao u Haagu...“ (aktivist, r. 1956., Zagreb) na što je aktivist (r. 1980.) iz Beograda dodao: „Sport je nešto što spaja nespojivo i zašto da ne bude model, koji će da ujedini sve Rome ovdje.“

2.5. Zaključak

Iako većina romske djece neće postati uspješni nogometaši, kao uostalom niti djeca drugih etničkih pripadnosti koja treniraju nogomet, istraživanje pokazuje da je nogomet kao najpopularniji sport važan medij za integraciju u većinsko društvo, ali i nadilaženju i brisanju različitih granica. Profesionalno, amatersko ili rekreativno igranje u istom nogometnom klubu, boravak na nogometnom kampu i turniru pospješuje stvaranje prijateljstva kod igrača unutar iste momčadi. Prihvaćenost nogometaša od drugih igrača, ali i publike, doprinosi socijalnoj uključenosti, smanjenu međuetničkih sukoba i vršnjačkog nasilja, solidarnost pripadnika romskog naroda iz različitih država i zajednica te olakšava integraciju u romsku zajednicu (od lokalne do transnacionalne razine), ali i u većinska (transnacionalna) društva. S druge strane poistovjećivanje s poznatim nogometašima, nada da će jednog dana postati uspješan nogometaš za što je nužno treniranje motivira djecu, povećava osvjiještenost ne samo njih, već i njihovih očeva (istraživanje ne pokazuje ulogu majki) da je važno redovito pohađanje škole te neposredno mijenjanje stavova, socijalnih i kulturnih normi i vrijednosti, što pridonosi društvenoj integraciji i umanjivanju socijalne distance, segregacije i isključivanja. Navedeno kasnije omogućuje lakši ulazak na tržište rada, povećava mogućnost zapošljavanja, odnosno ekonomsku integraciju. Ovaj zaključak je važan jer „rezultati jednog istraživanja pokazuju kako mogućnosti zapošljavanja romske populacije ovise o društvenim praksama, običajima i vrijednostima koje promiču njihove obitelji i zajednice” (Dincă & Luceș, 2018: 1). Nadalje, istraživanje pokazuje i da u istraživanim državama završeno obrazovanje nije dovoljno da bi se Romi zaposlili, te da su ekonomska, društvena i interakcijska dimenzija integracijskog procesa usko povezane, a nogomet svima doprinosi.

Istraživanja su pokazala da mladi Romi koji pokazuju ozbiljnu privrženost nogometu, žele trenirati i postati profesionalni nogometaši osim što moraju redovito pohađati školu, trebaju prakticirati zdrav način života i društveno prihvatljivo ponašanje, poštivati zakonodavstvo država u kojima žive. Osim toga kazivači Romi ne žele da ih se smatra ljudima koji krađu, prose itd. Iskustva nogometaša Roma pokazuju da se oni u momčadima i prilikom igranja utakmica osjećaju ravnopravnim članovima tima. Ako je riječ o profesionalnim nogometašima, trenerima, ili sportskim djelatnicima oni od nogometa imaju i dodatne ili primarne izvore prihoda što im osigurava ili barem poboljšava egzistencijalne uvijete.

Sve ovo rezultira vertikalnom društvenom mobilnosti, što u konačnici rezultira smanjenjem diskriminacije i rasizma. Mnogi autori upravo prekid školovanja navode kao najveći problem, odnosno navode važnost obrazovanja kao rješenje za izlazak iz siromaštva, marginalizacije i društvene isključenosti Roma (usp. Cretan & Turnock, 2008; Messing, 2008; Horvai, 2010). S druge strane jedno istraživanje pokazuje da je „ključni prediktor uspješne integracije romske populacije njihova profesionalna integracija” (Dincă & Luceș, 2018: 1).

Za razliku od drugih integriranih Roma, koji integracijom u šire društvo prekidaju doticaj sa sunarodnjacima, Romi, bivši nogometaši koji danas rade kao treneri i aktivisti u romskim udrugama, čak i kada više ne žive u romskim naseljima, rade s drugim Romima i na taj način ostvaruju (dodatne) prihode, ali i postaju posrednici u integraciji, ne samo između većinskog društva i romske zajednice, već i između pripadnika različitih romskih zajednica. S obzirom na heterogenost romskih zajednica, nogomet kao najpopularniji sport olakšava integraciju u etničku zajednicu na lokalnim i transnacionalnim razinama. Činjenica da su Romi, odnosno kako sami navode braća, pomaže im u integraciji u etničku romsku zajednicu, unutar članica Europske unije (u primjeru ovoga istraživanja iz Slovenije, Hrvatske, Italije, Mađarske, Češke) ili u tzv. trećim zemljama (Srbije i Bosne i Hercegovine). Tim prilikama u komunikaciji koristite različite jezike i dijalekte: romske (s Romima iz Mađarske, Italije i Češke), južnoslavenske, a mlađe generacije engleski jezik.

Upravo ove transnacionalne sociokulturne aktivnosti, prenošenje dobrih praksi i osmišljavanjem zajedničkih inicijativa – traženje potpore od krovne europske nogometne organizacije (UEFA-e), institucija Europske unije, nacionalnih nogometnih saveza itd. pa i materijalno pomaganje u smislu pozivanja na gostujuće utakmice i pokrivanja troškova jedni drugima, pomažu u integraciji i socijalnoj inkluziji u većinska zapadna društva.

Ovo istraživanje, provedeno multilokalno, pokazuje da se integracijski proces može i treba promatrati i preko granica država te da, iako su aktivnosti transnacionalne, rezultati su i nacionalni i lokalni. Važno je istraživati kako pripadnici same manjinske zajednice koja je marginalizirana vide proces socijalne inkluzije i integracije u društvo. Iako kazivači Romi imaju *de iure* građanska prava, nogomet im služi za integraciju, koju objašnjavaju umanjenoj diskriminaciji, nejednakosti, siromaštva i socijalne isključenosti. Istraživanje pokazuje da Romi nisu samo pasivni subjekti koje većinsko društvo želi integrirati, već da oni sami različitim osmišljavanjem i provođenjem aktivnosti i svakodnevnim praksama oblikuju i preispituju vrijednosne norme vlastitih zajednica, običaje, svoja prava itd. Tijekom istraživanja nastojali su mi pokazati koliko se sami trude da budu prihvaćeni i smatrani jednakima, ali i na koje izazove i probleme nailaze. Istraživanje pokazuje da je važna koordinacija i suradnja obrazovanih Roma pojedinca i udruga Roma na lokalnoj, regionalnoj, državnoj razini i preko državnim razinama, nevladinih organizacija, državnih i međunarodnih institucija u prenošenju dobrih praksi, osmišljavanju programa i njihovim implementacijama.

Stoga se nadam da će ovo istraživanje doprinijeti i stvaranju javnih integracijskih politika s porukom da je važno djelovanje vladinih i nevladinih tijela, udruga pripadnika manjinskih i marginaliziranih zajednica na što više korištenje nogometa (ali i drugih sportova), ne samo lokalnih, nacionalnih već i transnacionalnih aktivnosti u integracijskom procesu.